T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE KİBRİT İNHİSARI VE BÜYÜKDERE KİBRİT FABRİKASI

Ebru USTA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Haluk SELVİ

AĞUSTOS - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE'DE KİBRİT İNHİSARI VE BÜYÜKDERE KİBRİT FABRİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebru USTA

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

"Bu tez 01/08/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Başarılı
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	Başarılı
Doç. Dr. Dilara USLU	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Ebru USTA
01/08/2024

ÖN SÖZ

Fabrikaların tarihsel gelişimi ve çağdaşlaşma süreci sadece iktisadi değil, aynı zamanda sosyal hayat açısından da büyük önem taşır. Fabrikalar, sanayi devriminin etkisiyle ortaya çıkmış ve toplumların yapısını temelden değiştirmiştir. İlk kuruldukları dönemde genellikle küçük atölyeler olarak faaliyet gösteren bu fabrikalar, zamanla büyüyerek endüstriyel devrimin öncüleri haline gelmiştir.

Ekonomik olarak bakıldığında, fabrikalar endüstriyel üretimin merkezi haline gelmiş ve ulusal ekonomilere önemli katkılarda bulunmuştur. Seri üretim, verimlilik artışlarına neden olmuş ve yeni teknolojik gelişmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum birçok sektörde büyümeyi ve gelişmeyi de tetiklemiştir.

On Dokuzuncu Yüzyılda Avrupa'da başlayan ve hızla gelişen fabrikalaşma Sanayi Devriminin önemli bir aşamasını oluşturdu ve bu gelişmelerden Osmanlı Devleti de etkilendi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni etkileyen gelişmelerden biri de toplumun her kesimini yakından ilgilendiren ve gündelik yaşamın vazgeçilmez bir parçası olan kibrit imalatı idi. Kibrit imalatı ya da ithalatı, çözülemeyen bir mesele olarak Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir. Çok ilgi uyandıran ve üzerine bugüne kadar bazı çalışmaların yapıldığı kibrit meselesini ve bu mesele çerçevesinde Büyükdere Kibrit Fabrikası ile ilgili gelişmeleri, yeni kaynaklar ışığında ele almayı amaçlayan bu çalışma, Türkiye'nin inhisar meselesine değiniyor, çağdaşlaşma ve devletçilik süreçlerine eğiliyor ve nihayetinde başarısız bir teşebbüsün anatomisini yapıyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve endüstriyel tarihinde önemli bir konuyu ele alıyor, Kibrit İnhisarının Gelişimi ve Büyükdere Kibrit Fabrikasının kuruluşunu detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlıyor. Böylece kibrit endüstrisinin, bir ülkenin sanayileşme sürecindeki kritik dönemeçlerden birini temsil ettiğini, Türkiye'nin Kibrit Fabrikası'nın tarihsel gelişmelerini anlama gerekliliğini, ülkenin ekonomik dönüşümünü ve endüstriyel stratejilerini geniş bir perspektiften değerlendirme ihtiyacını gösteriyor.

Tezin giriş kısmında Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e uzanan kibrit endüstrisinin tarihsel gelişimi hakkında genel bir perspektif sunuluyor, ardından Türkiye'nin inhisar macerası ve ilk kibrit fabrikasının inşası hikayesi ele alınıyor. Son bölüm The American Turkish Investment Corporation adlı şirketle Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın inşası sırasında yaşanan olaylar inceleniyor. Bu fabrikanın kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçteki değişimler arşiv kayıtları dikkate alınarak doküman analizi metodu ile

çözümleniyor. Çalışma nihayetinde, Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan ekonomik sorunları kavramaya, sermaye darlığının miktarını anlamaya, bu çerçevede kibrit endüstrisinin genel gelişimine ışık tutmaya çalışıyor.

Bu tez çalışması süresince bana gösterdiği sonsuz sabır ve anlayış için değerli hocam Prof. Dr. Haluk SELVİ'ye çok teşekkür ederim.

Ayrıca, bu çalışmayı, uzun bir aradan sonra yüksek lisans tezimi tamamlamam konusunda beni cesaretlendiren, ve bu süreçte desteğini esirgemeyen aileme ithaf ediyorum.

Ebru USTA

01/08/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR……iii
ÖZET……..……..v
ABSTRACT……vi

GİRİŞ……1
1. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE İNHİSAR UYGULAMALARI VE KİBRİT İNHİSARI 4
1.1. Dünya'da Kibrit Üretimi 4
1.2. 19. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde Reformlar ve Sanayileşme 6
1.3. Osmanlı Devleti'nde İmtiyaz Sistemi ve Kibrit İnhisarı Uygulamaları 10
1.3.1. Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi 16
1.3.2. Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası 18
1.4. II. Meşrutiyet Döneminde Kibrit İnhisarı 20
1.5. Milli Mücadele Döneminde Kibrit İnhisarı 25
2. BÖLÜM: CUMHURİYET DÖNEMİ İNHİSAR UYGULAMALARI VE CUMHURİYET'İN İNHİSAR ŞİRKETLERİ 29
2.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ekonomik Yapı 29
2.2. Türkiye İktisat Kongresinde İnhisarlar 30
2.3. Lozan Anlaşması'nda İnhisarlar 34
2.4. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulamaları 37
2.5. Cumhuriyetin Yabancı Sermayeli Kibrit İnhisarı Şirketleri 39
2.5.1. Belçikalı Ozin/Flanders /Sogalfor Kibrit Şirketi 39
2.5.2. Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş'nin Kuruluşu 41
2.5.3. Sinop Kibrit Fabrikası 44
2.6. Ivar Kreuger'in Türkiye Kibrit T.A.Ş'ye ait Hisseleri Satın Alması 46
2.7. Devlet İdaresinde Kibrit Uygulamaları (1929) 48
3. BÖLÜM: KİBRİT İNHİSARININ THE AMERICAN TURKISH INVESTMENT CORPORATION'A DEVRİ VE BÜYÜKDERE KİBRİT FABRİKASI 55

3.1. The American Turkish Investment Corporation ile Yapılan İnhisar Anlaşması 55
3.1.1. Büyükdere Kibrit Fabrikasının Kuruluşu……..59
3.1.2. Fabrikanın Üretim, İşleyiş Faaliyetleri ve Çalışma Ortamı..... 63
3.2. Kibrit Fiyatlarında Yapılan Değişiklikler..... 66
3.3.The American Turkish Investment Corporation'un İflası ve Kibrit Bonoları Sorunu.....69
3.4. The American Turkish Investment Corporation'un ve Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın Tekel İdaresine Devredilmesi 74

SONUÇ 78
KAYNAKÇA..... 85
EK 95
ÖZ GEÇMİŞ 118

KISALTMALAR

A.g. e	**:** Adı Geçen Eser
A.g.m	**:** Adı Geçen Makale
A.g.t	**:** Adı Geçen Tez
ABD	**:** Amerika Birleşik Devletleri
ATIC	**:** American Turkish Investment Corporation
BCA	**:** Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BOA	**:** Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C	**:** Cilt
CO	**:** Company
TDA	**:** Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi
IMCO	**:** International Match Corporation
M	**:** Microcopy
S	**:** Sayı
S	**:** Sayfa
T.A. Ş	**:** Türk Anonim Şirketi
TBMM	**:** Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM. ZC.	**:** Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

ÖZET

Başlık: Türkiye’de Kibrit İnhisarı ve Büyükdere Kibrit Fabrikası

Yazar: Ebru USTA

Danışman: Prof. Dr. Haluk SELVİ

Kabul Tarihi: 01/08/2024 **Sayfa Sayısı:** vi (ön kısım) + 94 (ana kısım + 23 (ek)

Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte Türkiye ulusal ekonomiyi güçlendirmek ve bağımsızlığını pekiştirmek adına endüstrileşmeye büyük önem vermiştir. Tarihsel olarak, Kibrit İnhisarı'nın faaliyet gösterdiği dönem, Türkiye'nin milli sanayileşme çabalarının bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Büyükdere Kibrit Fabrikası, özellikle kibrit üretimi alanında faaliyet göstererek, milli tüketim ihtiyaçlarını karşılama ve dışa bağımlılığı azaltma amacı taşımıştır. Bu tarihsel önem, Türkiye'nin ekonomik gelişimine etki eden faktörleri anlamak ve ülkenin endüstriyel dönüşüm sürecini değerlendirmek adına kritik bir bakış sunmaktadır. Kibrit İnhisarı'nın tarihçesi, sadece bir şirketin evrimini değil, aynı zamanda Türkiye'nin milli kimliğini şekillendiren ve ekonomik bağımsızlığını güçlendiren bir süreci de yansıtmaktadır. Çalışmada, Türkiye'nin sanayileşme çabalarına olan katkılarıyla ilgili kapsamlı bir perspektif sunarak tarihsel bir zeminde önemli bir konu ele alınmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye Cumhuriyeti’nde de faaliyet gösteren Kibrit İnhisarı'nı özel bir odak noktası olarak ele almak, özellikle The American Turkish Investment Corporation ve Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın rolünü detaylı bir şekilde inceleyerek literatürdeki boşlukları doldurmak ve bu tarihsel sürecin ekonomik, endüstriyel ve milli kalkınma bağlamında anlamını ortaya koymaktır. Aynı zamanda, Türkiye'nin bağımsızlık sonrası dönemdeki sanayileşme çabalarını ve Kibrit İnhisarı'nın bu çabalar içindeki konumunu anlamak, ülkenin ekonomik bağımsızlığını güçlendiren faktörleri değerlendirmek ve Türk-Amerikan işbirliğinin Türk endüstrisi üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Çalışmada kullanılan temel yöntem döküman analizidir. Döküman analizi, tarihsel araştırmalarda ve belge temelli çalışmalarda kullanılan bir metodolojidir. Bu yöntem, yazılı veya basılı belgelerin, resmi kayıtların, meclis tutanaklarının, gazete makalelerinin, dönemin süreli yayınlarının ve diğer benzeri kaynakların sistemli bir şekilde incelenmesi prensibine dayanmaktadır. Araştırma kapsamında kullanılan dökümanlar arasında zabıt cerideleri, gazeteler, Türk-Amerikan arşiv belgeleri, resmi gazete ve dönemin süreli yayınları gibi çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Bu belgeler, Kibrit İnhisarı'nın faaliyetleri, Türk-Amerikan ilişkileri, ekonomik politikalar ve endüstriyel dönüşüm sürecine dair önemli bilgiler içermektedir. Araştırma sonuçları, Türkiye Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren Kibrit İnhisarı'nın, özellikle The American Turkish Investment Corporation ve Büyükdere Kibrit Fabrikası özelinde, ülkenin ekonomik ve endüstriyel tarihine önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Kibrit İnhisarı'nın faaliyetleri, Türkiye'nin bağımsızlık sonrasındaki sanayileşme çabalarına yönelik bir örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kibrit, İnhisar, Türkiye Cumhuriyeti, Sanayi, Kibrit Şirketi

ABSTRACT

Title of Thesis: Match Monopoly in Turkey and Büyükdere Match Factory

Author of Thesis: Ebru USTA

Supervisor: Prof.Dr. Haluk SELVİ

Accepted Date: 01/08/2024 **Number of Pages:** vi (pre text) + 94 (main body) + 23 (add)

With the proclamation of the Republic, Turkey attached great importance to industrialisation in order to strengthen the national economy and consolidate its independence. Historically, the period during which the Match Factory was in operation is considered as a reflection of Turkey's national industrialisation efforts. The Büyükdere Match Factory, especially in the field of match production, aimed to meet national consumption needs and reduce foreign dependency. This historical significance provides a critical perspective to understand the factors affecting Turkey's economic development and to evaluate the country's industrial transformation process. The history of the Match Monopoly reflects not only the evolution of a company, but also a process that shaped Turkey's national identity and strengthened its economic independence. The study addresses an important issue in the historical context, providing a comprehensive perspective on its contribution to Turkey's industrialisation efforts. The main purpose of this study is to take the Match Exemptions in the Republic of Turkey as a special focus, to fill the gaps in the literature by analyzing in detail the role of The American Turkish Investment Corporation and the Büyükdere Match Factory in particular, and to reveal the meaning of this historical process in the context of economic, industrial and national development. The study also aims to understand Turkey's industrialisation efforts in the post-independence period and the position of the Match Factory within these efforts, to evaluate the factors that strengthened the country's economic independence and to analyse the effects of Turkish-American cooperation on Turkish industry. The main method used in the study is document analysis. Document analysis is a methodology used in historical research and document-based studies. This method is based on the principle of systematic examination of written or printed documents, official records, parliamentary minutes, newspaper articles, periodicals of the period and other similar sources. The documents used within the scope of the research include various sources such as, official gazette, parliamentary minutes, newspapers, Turkish-American archive documents and periodicals of the period. These documents contain important information on the activities of the Match Monopoly Turkish-American relations, economic policies and the industrial transformation process. The outcomes of the research show that the Match Monopoly applications in the Republic of Turkey has an important place in the economic and industrial history of the country, especially The American Turkish Investment Corporation and Büyükdere Match Factory. The Match Monopoly practices constitute an example of Turkey's post-independence industrialisation efforts.

Keywords: Matches, Republic of Turkey, Monopoly, Match Company, Büyükdere Match Factory

GİRİŞ

19.Yüzyıl sonunda Osmanlı ekonomisinin içine düştüğü kötü durum yeni kaynak yaratma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye akışının olduğu 19. Yüzyılda ekonomik ve siyasi olaylar ön plana çıkmıştır. Mali çöküşün ardından ülkenin zenginliklerinin tekel imtiyazı şeklinde yabancılara devredilmesi yani inhisar fikri ağırlık kazanmıştır.

İnhisar kelimesi ise Türkçe'ye Arapça'dan girmiştir. Fransızca kökenli "monopole" terimi ile aynı anlama gelen bu kelime Türkçe'de "tekel, tek satıcı" anlamında kullanılmaktadır. Tekel (inhisar) terimi, tarihsel olarak çok eski çağlardan itibaren var olmasına rağmen, 19. Yüzyılda kartellerin ve tröstlerin ortaya çıkışıyla birlikte önemli bir kavram haline gelmiştir. Bu dönem, ekonomik yapıda meydana gelen değişikliklerle birlikte, tek bir satıcının veya bir grup şirketin belirli bir mal veya hizmetin üretimini ve satışını kontrol ettiği tekelci pratiklerin yükseldiği bir dönemdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve endüstriyel gelişimine damgasını vuran unsurlardan biri olan Kibrit İnhisarı, özellikle "The American Turkish Investment Corporation" ve "Büyükdere Kibrit Fabrikası" aracılığıyla tarihteki yerini almıştır. Bu kuruluşların faaliyetleri, yalnızca iktisadi bir varlık olarak değil, aynı zamanda Türkiye'nin bağımsızlık sonrasındaki sanayileşme çabalarının bir yansıması olarak dikkat çekmektedir.

Çalışmanın Konusu

Bu tez çalışması, Türkiye'de Kibrit İnhisarının Gelişimi ve Büyükdere Kibrit Fabrikasının detaylı bir incelemesine odaklanmaktadır. Araştırmanın temel odak noktasını oluşturan bu konu, tarih boyunca Kibrit İnhisarının Türkiye'deki evrimini ve Büyükdere Kibrit Fabrikasının rolünü kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Tez, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, "Osmanlı Devleti'nde İnhisar Uygulamaları ve Kibrit İnhisarı" başlığı altında Osmanlı Devleti dönemindeki inhisar uygulamalarını ve Kibrit İnhisarının ortaya çıkışını ele almaktadır. İkinci Bölüm, "Cumhuriyet Dönemi İnhisar Uygulamaları ve Cumhuriyetin İnhisar Şirketleri" başlığı

altında ise Cumhuriyet dönemindeki inhisar uygulamalarını ve bu dönemde kurulan ilk inhisar şirketlerini incelemektedir.

Üçüncü Bölüm ise iki ana başlıktan oluşmaktadır. “The American Turkish Investment Corporation ile Yapılan Kibrit İnhisarı Anlaşması”, ve The American Turkish Investment Corporation ile gerçekleştirilen anlaşmanın detaylı bir analizini sunarken, "Büyükdere Kibrit Fabrikasının Kuruluşu" başlığı, fabrikanın üretim, işleyiş sürecini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Çalışmanın Önemi

Kibrit İnhisarının gelişimi ve özellikle Büyükdere Kibrit Fabrikasının rolü, ülkenin sanayileşme çabaları ve ekonomik dönüşüm sürecine önemli bir ışık tutmaktadır. Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki inhisar uygulamalarının evrimini anlamak, bu süreçte kurulan inhisar şirketlerinin etkilerini değerlendirmek ve The American Turkish Investment Corporartion ile yapılan Kibrit İnhisarı Anlaşması'nı incelemek, Türkiye'nin ulusal kimliği ve ekonomik bağımsızlığı açısından kritik bir dönemeçtir. Bu çalışmanın önemi, sadece bir endüstri dalının evrimini değil aynı zamanda Türkiye'nin geçmişteki ekonomi politikalarını ve dönemin uluslararası ilişkilerini anlamak adına sağladığı katkılarla ortaya çıkmaktadır. Büyükdere Kibrit Fabrikasının kuruluşu ve faaliyetleri, Türkiye'nin sanayileşme sürecindeki yerini ve bu süreçteki önemli dönemeçleri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu çalışma, aynı zamanda Türkiye'nin ekonomik, politik ve kültürel gelişimine etki eden unsurları anlamak adına kapsamlı bir perspektif sunmaktadır. Bugüne kadar Türkiye’de Kibrit İnhisarı ile ilgili muhtelif çalışmalar yapılmış olsa da inhisarın devredildiği The American Turkish Investment Corporation özelinde Türk ve Amerikan arşiv belgeleri incelenerek daha önce kullanılmamış veya çok az kullanılmış dönemin aktörlerinin kaleminden çıkan rapor, telgraf, hatıra, mektup türünde yazılara odaklanılarak tasnifli olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Daha önce erişime kapalı olan Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin 17 Mayıs 2022 tarih 34439357 sayılı karar ile gizliliğinin kaldırılması ve erişime açılmasıyla telgraflar ve raporlar bu tez ile birlikte literatüre kazandırılmıştır. Ayrıca, bu dönemdeki önemli figürlere ait az bilinen orijinal dildeki kitaplar, mektuplar, raporlar ve makalelerden ilgili bölümler de tez içeriğinde kullanılmıştır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de Kibrit İnhisarının gelişimi ve Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın detaylı bir incelemesini sunarak, ülkenin ekonomik ve endüstriyel tarihine ışık tutmaktır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki inhisar uygulamalarının evrimini ve bu bağlamda Kibrit İnhisarı'nın rolünü anlamak, Türkiye'nin ekonomik dönüşümünü kavramak adına önemli bir perspektif sunmaktadır. The American Turkish Investment Corporation ile yapılan Kibrit İnhisarı Anlaşması ve Büyükdere Kibrit Fabrikasının kuruluşu gibi belirgin olayların detaylı bir şekilde incelenmesi, Türkiye'nin endüstriyel gelişimindeki kritik dönemleri anlamamıza olanak tanıyacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada araştırma sorularına cevap bulmak ve belirlenen hedeflere ulaşmak amacıyla döküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi, titiz ve sistematik bir şekilde yazılı belgelerin içeriğini analiz etmek için kullanılan bir araştırma metodolojisidir. Basılı ve elektronik materyaller de dahil olmak üzere tüm belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesine yönelik sistematik bir yaklaşım sunar. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemlere benzer şekilde doküman analizi de anlam çıkarmak, söz konusu konuya ilişkin bir anlayış geliştirmek ve ampirik bilginin geliştirilmesini sağlamak için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir. Döküman analizi bilgiye erişimde kısıtlamalar olduğu durumlarda ve tarihsel olayları incelediğimizde önemli bir araştırma stratejisi olup bu tez çalışmasının güvenilir ve bilgi odaklı bir temel üzerine kurulmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan dökümanlar arasında zabıt cerideleri, resmi gazete, meclis tutanakları, gazeteler, Türk-Amerikan arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınları gibi çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Bu belgeler, Kibrit İnhisarı'nın gelişimi, The American Turkish Investment Corporation ile yapılan anlaşma ve Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın kuruluşu gibi önemli olaylar hakkında detaylı bilgiler içermektedir.

1. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE İNHİSAR UYGULAMALARI VE KİBRİT İNHİSARI

1.1. Dünya'da Kibrit Üretimi

İnsanoğlu ateşi ısınma, yemek pişirme ve savaş dahil olmak üzere yaşamın her alanında kullanmıştır. Başlangıçta, ateşin birincil kaynağı olarak yıldırım kullanılmıştır. Ancak kanıtlar, insanların Neolitik dönemde kendi başlarına ateş üretmeye başladığını göstermektedir. Hatta ateş yakma becerisinde ustalaşmak, doğaya hükmetme ve özgürlüğe ulaşma yolunda büyük bir adım olarak kabul edilmektedir. 1669 yılında Henning Brandt fosforun yanıcı özelliğini keşfetmiş[1] ve kimyanın ilerlemesiyle birlikte odun kıymığı ve talaş gibi aletler yardımıyla ateşleme yöntemleri geliştirilmiştir. 1805 yılında Jean Chancel, Paris'te potasyum klorat, şeker ve sakız ile kaplanmış aletlerin sülfürik aside batırılarak ateşlenebildiğini keşfetmiştir. 1828 yılında Londra'da Samuel Jones, "promethean" adını verdiği bir kibrit için patent başvurusunda bulunmuştur. Tarihteki ilk kibritler, kullanılan tehlikeli kimyasallar nedeniyle ne ekonomik ne de güvenli bulunuyorlardı. Düşük maliyetli ilk kibritler ise 1825 ile 1835 yılları arasında geliştirilmiştir. İlk sürtünmeli kibrit 7 Nisan 1827'de kimya bilimci John Walker tarafından potasyum klorat ve antimon sülfür kullanılarak icat edilmiştir. Charles Sauria 1831 yılında fosfor bazlı bir kibrit geliştirmiştir. 1835 yılında Macar Janos Irinyi, daha etkili bir ateşleme için kurşun oksit kullanan bir yöntem ortaya atmıştır. Avusturyalı bilim adamı Anton von Schrötter 1845 yılında kibrit yapımında güvenliği artıran kırmızı fosfor kullanımını tanıtmıştır. Daha sonrasında bu buluşun patentini İsveçli J.E. Lundström 1855 yılında almıştır.[2]

1850 yılına gelindiğinde tüm ABD'de 60 kibrit fabrikası bulunuyordu. New York 18 fabrika ile hem sayı hem de üretim açısından açık ara önde yer almaktaydı. Connecticut dokuz fabrika ile ikinci, Massachusetts ise sekiz fabrika ile üçüncü sıradaydı. 1860 yılına gelindiğinde ABD'ndeki fabrika sayısı 75'e yükselmiştir. Sektör o dönemde çoğu yarı

[1] Şenay Atam, "Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikasi ve Nizamnamesi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 8(22) 2020, s. 295

[2] Önder Deniz ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu, "Sinop Kibrit Fabrikası", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ö*zel Sayı: 2, 2016, s. 101

zamanlı ya da evde çalışan 604 erkek ve 648 kadın istihdam etmekteydi. Ancak 1880 yılına gelindiğinde ABD'deki kibrit üreticilerinin sayısı 79'dan 37'ye düşmüştür. Büyük şirketler makineleştikçe, eski ve verimsiz makineler kullanan küçük işletmeler iflasın eşiğine gelmiştir. Birçoğu, 1873'teki borsa çöküşünün derin bir depresyona yol açmasının ardından kapanmak zorunda kalmıştır. Aynı yıl, sektörün iki büyük devi Swift & Courtney & Beecher ve O.C. Barber ve diğer on şirket, Aralık 1880'de Connecticut Diamond Match Company'yi kurmak üzere birleşmiş, ancak üretim 1881'in başlarına kadar başlamamıştır. Diamond Match Company'nin kurulması ve 1894 yılında Pusey's Matchbook'un haklarını satın almasıyla birlikte Amerikan modern kibrit endüstrisi doğmuştur.[3]

Amerikan kibrit endüstrisi 1940'larda ve 1950'lerde zirveye ulaşmış ancak 1980'lerin ortalarında ucuz yabancı ithalat karşısında duramamış ve çökmüştür. Arthur Albright tarafından kurulan Albright & Sturges şirketi 1844 yılında İngiltere'de fosfor üretimine başlamıştır ve halen dünyanın en büyük fosfor kimyasalları üreticilerinden biridir.[4] Sturges ile ortaklık 1855' te sona ermiş ve 1856'da Albright ve John Edward Wilson yeni bir ortaklık olan Albright & Wilson'ı kurmuşlardır.

İsveç, dünyanın önde gelen kibrit üreticisi haline gelmiştir. Lundström kibritinin patentini almasına rağmen, kırmızı fosfor yapmak çok pahalı olduğu için kısa süre sonra üretim durmuştur. 1864'te Alexander Lagerman (1836-1904) ilk otomatik kibrit üretim makinesini tasarlayarak seri kibrit üretiminin yolunu açmıştır. Hem kibritleri hem de kibrit kutularını üreterek satışa hazır dolu kibrit kutularını ortaya çıkarmıştır. Jönköping'deki kibrit fabrikasının başarısı, İsveç'teki kibrit üreticilerinin sayısının artmasını sağlamıştır. 1876 yılına gelindiğinde aynı anda faaliyet gösteren 38 fabrika bulunmaktaydı. Fosfor, kutunun yan tarafındaki vurucu yüzeye emprenye edilmiş ve her bir kibritin başı, sabit bir alev sağlamak için yeterli sürtünme ve yanma yaratacak malzemelerden yapılmıştır. Kibrit çöpü çarpıcı yüzeye sürtüldüğünde tutuştuğundan bu kibritler emniyet kibriti olarak adlandırılmıştır. Bu kibritler ilk başta Stockholm'de imal edilmiş, ancak kırmızı fosfor üretmenin çok pahalı olması nedeniyle kısa süre sonra

[3] Jaime Wisniak, "Matches-The Manufacture of Fire", *Indian Journal of Chemical Technology* Vol. 12, May 2005, s. 379

[4] Entry Fire, "Encyclopedia Americana", Vol. 11, (Grolier, Danbury), 1991, s. 241

üretim durdurulmuştur. Bugün emniyet kibriti dünyada satılan en popüler kibrit olma özelliğini taşımaktadır.[5]

Günümüzde kibrit fiyatlarının düşük olmasının başlıca nedeni yüksek hızlı mekanize üretim yöntemlerinin bir sonucudur. Modern üretim makineleri saatte bir milyon kibrit üretebilmekte ve yarım saat içinde bunları kesilmeye ve zımbalanarak kutu haline getirilmeye hazır, tamamlanmış kibritler olarak teslim edebilmektedir. Dünyadaki yıllık ortalama tüketimin kişi başı yaklaşık 1500 kibrit olduğu tahmin edilmektedir. Kibrit artık fosfor içermeyen yeni bir alet olan bütan çakmağı ile çok ciddi bir rekabetle karşı karşıyadır. Bununla birlikte, kitap kibritleri, taşıdıkları mesajın çok hızlı bir şekilde geri dönüşü ile ticari reklamcılıkta önemli bir avantaja sahiptir.

Kibrit sektöründe beklenen pazar büyümesi, 2022 ile 2026 yılları arasında 15,01 milyon dolar olarak öngörülmektedir. Bu dönemde sektördeki artışın, tüketici talebindeki yükseliş, teknolojik gelişmelerin etkisi ve sektördeki rekabetin dinamikleri gibi faktörlere dayandığı görülmektedir.[6]

1.2. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Reformlar ve Sanayileşme

Batı'daki Sanayi Devrimi öncesinde Osmanlı Devleti ekonomisi temelde tarıma dayalıydı. Bununla birlikte, belirli zanaat grupları tarafından yürütülen küçük ölçekli imalat sektörleri de bulunmaktaydı. Özellikle çoğunlukla, küçük atölyelerde örgütlenmiş olan tekstil endüstrisi, o dönemde oldukça gelişmişti. Gıda ve deri endüstrileri de kendi kendine yeterli durumdaydı.[7]

Osmanlı Devleti 18. Yüzyıldan başlayarak 19. Yüzyıla kadar hem ekonomik açıdan hem de siyasi geri kalmışlığın getirdiği zorluklarla da mücadele eden bir devlet durumuna düşmüştür. Osmanlı Devleti değer kaybeden para birimi, düzensiz gelirler, harap olmuş sınır bölgeleri, azalan nüfus, atıl sanayi, idari ve mali zayıflıklar ve bunların ışığında zengin tarım ve maden kaynaklarını etkin bir şekilde kullanamama gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Üretimin büyük kısmını oluşturan tarım, çok düşük verimlilikle karşı

[5] Anonymous, The History of Swedish Match, Hasse, Stockholm, 1923; Wisniak, "Matches-The Manufacture of Fire", s. 380

[6] Technavio, Matches Market by Type and Geography-Forecast and Analysis-2022-2026, (erişim 21.02.2024)

[7] Atam, "Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikasi ve Nizamnamesi", s. 295

karşıyaydı. Osmanlı Devleti, devletin bekasını sağlamak için dengeleyici politikalar izlemiş olsa da, bu sürdürülebilirliğin sağlanması Osmanlı Devleti'ni dağılmayı önleyecek ve ekonomik kalkınmayı destekleyecek reformlar yapmaya itmiştir.[8]

Bu idari ve sosyal reformlar sadece Tanzimat ve Islahat fermanlarını değil, aynı zamanda bütçe açıklarını gidermek için vergi artışları ve iç ve dış borçlanma gibi klasik yöntemlere başvurmayı da içermekteydi. Bu politikaların önemli bir kısmı üretim yöntemlerini dönüştürmeyi amaçlamış ve sanayileşme çabalarını içermiştir. Bu reformlar sistematik bir nitelik kazanmış başta askeri ve ekonomik, alanlar olmak üzere her alana etkisi yayılmıştır. Kuşkusuz bu dönüşümün en önemli alanlarından biri de ekonomi olmuştur.[9]

Sanayi Devrimi'nin ardından ithal mallar Osmanlı Devleti pazarlarını istila etmeye başlamış ve Batı ile Osmanlı sanayileri arasındaki eşitsizlik açıkça görünür hale gelmiştir. Siyasi ve askeri olarak zayıflayan Osmanlı Devleti, özellikle ekonomik anlamda daha fazla güç kaybını önlemek için modernleşme politikaları izlemiştir.[10]

Osmanlı Devleti'nin endüstriyel fabrika üretimiyle tanışması Tanzimat reformlarıyla başlamıştır, ancak erken sanayileşme olarak kabul edilebilecek sanayi öncesi önemli gelişmeler de olmuştur. McGowan'ın vurguladığı gibi, Bursa ve Selanik'te 1700'lerde Polonya'dan gelen zanaatkârların kurduğu gelişmiş dokuma imalathaneleri, Türkiye'de sanayileşme sürecinin ilk adımlarını temsil etmektedir. Ayrıca, klasik dönemde orduya ve saraya hizmet etmek üzere kurulan Ehl-i Hiref Teşkilatı, zamanla daha makineleşmiş ve yapılandırılmış, daha sonra Kârhane-i Amire ve nihayetinde Fabrika-i Hümayun adını almıştır. Bu hizmet birimleri her zaman ordunun ve sarayın giyim, ayakkabı ve bazı askeri malzemeler gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır.[11] Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde 16. Yüzyıl'dan itibaren özellikle askeri ihtiyaçlara dayalı üretimin büyük ölçekli birimler halinde gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak Batı'da Sanayi Devrimi'nin getirdiği asimetrik ilerlemeyle birlikte Osmanlı Devleti endüstrileşmeyi bir strateji olarak

---

[8] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1983, s. 35

[9] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913,* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s.12-16

[10] Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", *OTAM*, 40 /Güz 2016, s. 245

[11] Nevra Ertürk, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar", Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 4

görmeye başlamıştır. Bu görüşü savunan Quataert, Osmanlı Devleti'nin ticari ve ekonomik gücündeki göreceli düşüşü telafi etmek için çeşitli önlemler aldığını ve özellikle 1800'lerden itibaren belirginleşen sanayileşmeye yönelik sistematik çabalara dikkat çekmektedir.[12] Çeşitli nedenlerle mali sıkıntılar yaşayan Osmanlı Devleti, yıllık 600 milyon kuruşluk gelirinin önemli bir kısmını, yaklaşık %20'sini (104 milyon kuruş) sanayileşme programına ayırmıştır. Bu girişim, Batı ile arasındaki sanayi açığını kapatmak için fabrikalar kurulmasını gerektiriyordu. 1700'lerden 1860'lara kadar devam eden endüstrileşme sürecinde, devletin katkısıyla birçok fabrika inşa edilmiştir. Osmanlı sanayisinin ilk örnekleri, piyasa göstergeleri ve maliyet kaygılarıyla ilgilenmeyen, devletin siparişlerine ve taleplerine göre çalışan fabrikalardan oluşuyordu. Toprak, bu tür imalat birimlerinin 17. Yüzyıl Fransa'sında Colbert yönetiminde görülen girişimlere ya da Alman merkantilizmi ve Kameralizminin devlet odaklı uygulamalarına benzediğini öne sürmektedir.[13]

Tanzimatla birlikte ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde bir miktar kontrol elde eden yönetim bu gücüyle sağlamaya çalıştığı ekonomik kalkınma düşüncesine paralel olarak harcamalarının büyük bir kısmını devlete ait fabrikalara yatırmıştır. Devlete ait fabrikaların kurulma girişiminin en belirleyici özelliği askeri ihtiyaçların hem yerli üretimle karşılanması hem de yurt dışına yönelik fonların yerel ekonomide kalmasıydı.[14] Osmanlı Devleti'nin Batılılar ile yaptığı ticaret anlaşmaları ve beraberinde getirdiği avantajlar, fabrikaların kurulmasını kolaylaştırmak için tasarlanmıştır. Yerli yatırımcıların yeterli sermayeye sahip olmaması nedeniyle, yabancı özel sermaye bu ticari anlaşmalarla desteklenerek piyasada aktif olarak yer almaya başlamıştır.[15] Batı toplumlarında bağımsız işletmelerin kurulması ve kapitalist sistemin geliştirilmesi teşvik

---

[12] Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü.* T. Güney (çev.). İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.17

[13] Zafer Toprak, *İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, 10. Basım, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2009, s.225

[14] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1992, s. 235-237

[15] Rıfat Önsoy, ''Tanzimat Dönemi Osmanli Sanayi ve Sanayileşme Politikası'', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* S.2, s. 8

edilirken, Osmanlı Devleti toplum yapısında ticaretle uğraşanların kolektif örgütlenmesine ve tüccar örgütlerinde sermaye birikimine sıcak bakılmamıştır.[16]

Tanzimat sonrasında kurulan özel fabrikaların neredeyse tamamının yabancı girişimciler ve yasalarla ayrıcalıklar elde etmiş azınlıklar tarafından kurulmuş olması bu sonucun bir göstergesidir. Bu sebeplerle Osmanlı Devleti toprakları içerisinde faaliyette olacak fabrikalar açılmaya başlanmıştır. Devlet tarafından açılan bu fabrikaların bazıları, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluk kazanan endüstriyel tesislerin yer seçiminde ulaşım kolaylığı önemli bir etkendir. Kolay ve hızlı ulaşım imkanlarının varlığı, üretim maliyetlerinin büyük ölçüde azalmasına ve verimliliğin artmasına olanak sağlamış bu nedenle yer seçiminde önemli bir faktör olarak kabul edilmeye başlanmıştır. İstanbul'un özellikle endüstrinin merkezi olarak tercih edilmesinde geniş bir nüfus yoğunluğu ve büyük bir tüketim merkezi olması önemli bir etkendir. Ayrıca yoğun göçler sebebiyle işgücü talebinin karşılanması, sanayi tesislerinin yer seçiminde önemli bir faktör olmuştur. Antik çağlardan beri ulaşım olanakları gelişmiş olan İstanbul, hammaddenin temini ve işlenmiş maddenin dağıtımında kıyılarının sağladığı kolaylık sebebiyle tercih edilmiştir. Gemi taşımacılığına dayanan sanayi kuruluşlarının Marmara Denizi sahil şeridi, Boğaz ve özellikle Haliç kıyılarının birçok endüstriyel tesisi içinde barındıran güvenli bir liman olarak hizmet vermesi gibi nedenlerle bu sahil şeridinde konumlanmıştır.[17]Bu şekilde, hem hammaddenin fabrikaya ulaştırılması hem de ürünlerin sevkiyatı için deniz ve demiryolundan yararlanma imkanı ortaya çıkmıştır.[18] 19. Yüzyılın sonlarından itibaren çoğunlukla yabancı yatırımcıların açtığı özel fabrikalar faaliyete geçmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme girişimlerinin en yoğun yaşandığı yer, devlet gücünün ve sermayenin de merkezi olan İstanbul ve çevresinde gerçekleşmiştir. 1850'den sonra mevcut ulaşım ağı sayesinde şehir bir sanayi merkezi olarak gelişmiş, yabancı yatırımı

[16] Yüksel Anıt, "1930'lu Yılların Kalkınma Politikaları Bağlamında İzmir İktisat Kongresi'nin Orta Tabakanın Kalkınmasındaki Tarihsel Önemi," Siyaset Bilimi ve Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Rumeli Üniversitesi*, İstanbul, 2020, s. 22

[17] Adile Binnur Kıraç, Burcu Selcen Coşkun, ve Diğdem Erdoğan, "Küçükçekmece Osmanlı Kibrit Fabrikasının Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi", *Megaron,* C. XIII, S. 1 2018, s. 67-84

[18] Gül Köksal, "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", Basılmamış Doktora Tezi*,* İstanbul 2005, *İ.T.Ü.* Fen Bilimleri Enstitüsü, s.14

ve teknolojisiyle kurulan fabrikaların sayısı ve türü artmıştır.[19] 19. ve 20. Yüzyılda özellikle yabancı yatırımcılara verilen imtiyazla açılan bu işletmelerin sanayi üretiminde ana unsur olduğu görülmektedir.

1.3. Osmanlı Devleti'nde İmtiyaz Sistemi ve Kibrit İnhisarı Uygulamaları

Ekonomik olarak bakıldığında, Osmanlı Devleti topraklarında açılan her fabrika son derece önemli bir yapıya sahip olmuştur. 19. Yüzyılda yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne girişinde siyasi olayların ve ekonomik sebeplerin önemli bir rolü olmuştur. Osmanlı Devleti maliyesinin iflas etmesi sonrası ülke zenginliklerinin tekelci imtiyazlar şeklinde yabancılara verilmesi süreci hızlanmıştır. II. Abdülhamit dönemiyle birlikte dolaysız yabancı sermaye yatırımı önem kazanmaya başlamıştır. Avrupa sermayesinin dış borçlanma olarak değil, fakat sermaye yatırımı olarak gelmesi teşvik edilmiştir.[20]

Osmanlı Devleti'nde imtiyaz sisteminde, talepte bulunan ve fabrika açmak isteyen girişimciler başvuru talebini merkeze yaptıysa öncelikle Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurması gerekiyordu. Ticaret Umum Müdürlüğü tarafından incelenen imtiyaz talebi görüşmeler sonucunda nezaretin tezkiresiyle sözleşme metni imtiyaz isteğinde bulunan devlet görevlisiyse, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesine gönderiliyordu. Girişimci ile yapılan görüşmelerin ardından, imtiyaz talebi değerlendirilmek üzere Meclis'e gönderilmekteydi. Önceki görüşmelerde girişimci ve devlet görevlileri arasında imtiyaz talebi konusunda anlaşmaya varılmışsa, imtiyaz talebi Meclis'te onaylandıktan sonra padişahın onayına sunuluyordu. Devlet görevlisi dışındaki girişimcinin dilekçesi ise, Umur-ı Nafia komisyonuna gönderilmekteydi. Görüşmelerin devamında ise izlenen yöntem aynıydı, imtiyaz talebi önce Meclis'te tartışılır ve daha sonra padişahın onayına sunulurdu.[21] Girişimci, fabrika açma isteğiyle devlete başvurduğunda, öncelikle faaliyet göstermek istediği sektörü ve fabrikayı kurmayı düşündüğü yeri belirtirdi. Daha sonra, ne kadar süre için imtiyaz istediğini ve tanınan imtiyaz hakkının Osmanlı Devleti'nde hangi alanı kapsadığını belirtirdi. Girişimcinin istediği imtiyaz, devletin bir kişiye belirli

---

[19] Feride Önal, ve Özgün Özbudak, "Mimari Fikir Projesi Öğrenci Yarışması Üzerine Bir Değerlendirme: Menekşe Kibrit Fabrikası ve Yakın Çevresinin Yeniden Canlandırılması", *İstanbul Gedik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Modular Journal* 2018, s. 4

[20] Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983, s. 162-163

[21] Ahmet Kala, ''Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla ilgili Genel Bir Değerlendirme', *TALİD,* C.1, İstanbul 2003, s. 110

bir süre aralığında, belirli koşullar çerçevesinde ve belirli bir yerde fabrika kurma hakkı vermesiydi. İmtiyaz tanınan bölgede aynı sektörde ikinci bir fabrikanın açılması engellenirdi. Bu sayede yatırımcı hem rekabetten korunur hem de kâr elde ederdi. İmtiyaz sisteminin temel hedefi, Avrupa rekabetine karşı yerel sanayiyi desteklemekti. Osmanlı Devleti yöneticileri sanayileşme politikalarına önem vermiş, ülke toprakları içinde fabrika kurma girişimlerini, yabancı şirketlere imtiyaz verme şeklinde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nde imtiyaz verilmesiyle ilgili kararlar alınan Şuray-ı Devlet Tanzimat dairesi, fabrika açma taleplerine imtiyaz değil de, sadece ruhsat verilmesi taraftarıdır; çünkü imtiyaz vermenin sanayi ve serbest ticaretin doğal işleyişine zararlı olduğu düşünülmektedir.[22] Ancak sermaye eksikliği nedeniyle birçok girişimin teşebbüs aşamasında kalması gibi sebeplerle şartlar titizlikle değerlendirilerek fabrika açmak isteyen yatırımcılara imtiyaz verilmesini uygun bulmaktadır. İmtiyaz talepleri faaliyette bulunulacak sektör, imtiyazın ne kadar süre ile geçerli olacağı ve belirlenen bölge gibi konuların tamamı detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu taleplerin dikkatle inclenirken, ekonominin doğal işleyişinin korunmasına özen gösterilmektedir. İmtiyaz görüşmelerinde öncelikle dikkat edilen nokta faaliyet gösterilecek sektörün belirlenmesidir. Açılması planlanan fabrikanın, hammadde talebi ve ürün arzının piyasa üzerindeki etkileri titizlikle incelenmektedir. İmtiyaz görüşmelerinde önemli bir diğer konu ise, imtiyazın ne kadar süreyle geçerli olduğudur. Süreyi belirleyen etkenler arasında sektör, şehir ve sermaye miktarı gibi faktörler olsa da imtiyazın veriliş şekli en önemli husustur. İmtiyaz sahibini yap işlet devret modeliyle verilen imtiyazlar da olduğu gibi imtiyaz süresi sonunda imtiyaz sahibini fabrikanın sahibi olarak gören imtiyazlarda verilmekteydi.[23]

İmtiyaz görüşmelerinde üçüncü önemli konu imtiyazın geçerli olacağı yerin belirlenmesidir. Girişimci, inhisar hakkı talep ettiği dilekçesinde, fabrika inşa etmeyi planladığı bölgeyi kesin olarak belirtirdi. İmtiyaz alanının daraltılıp genişletilmesinde belirlenen temel husus, piyasanın işleyişi ve imtiyaz talebinde bulunulan fabrikanın olası rekabet gücüdür. Muhtemel yatırımcıların çoğunlukla bulunduğu büyük şehirlerde

---

[22] Fatih Damlıbağ, ''Buz Sanayi Örneğinde İmtiyaz Sistemi, İstanbul Üniversitesi'', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.64, S.2, 2014, s. 49

[23] Fatih Damlıbağ, "Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Methodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 62, S. 2, 2013, s. 203

imtiyaz talepleri genellikle kısıtlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde fabrika açmak isteyen girişimcilere vergi konusunda önemli ayrıcalıklar sağlanmıştır. Birincisi gümrük muafiyeti ile yapılan teknoloji transferi, ikincisi ise fabrikaların satışlarına sağlanan vergi kolaylıklarıdır. Osmanlı Devleti, teknoloji transferini teşvik etmek amacıyla yeni kurulması planlanan fabrikalara gerekli makine ve ekipmanı bir defalığına vergiden muaf olarak getirme imkanı sağlamıştır. Fabrikaların ürünlerine vergi avantajları sağlanarak girişimcilerin satış ve kâr olasılıkları artırılmıştır. Tüm imtiyazlı özel fabrikaların ürünleri için gümrük vergisi muafiyeti uygulanmıştır.[24]

Türkiye'de inhisar sistemi ilk olarak Osmanlı Devleti'nde gelir elde etmek için uygulamaya konulmuştur.[25] Diğer bir deyimle inhisarlar devletin kontrol ettiği gelirlerdir. Osmanlı Devleti'nin diğer gelirlerinin aksine tekeli elinde tuttuğu yegâne bütçe gelir kalemlerini inhisarlar oluşturuyordu. 1862 yılında bir kararname ile tuz, barut, posta, meskûkât, tömbeki ve telgraf idareleri ve gelirleri devletin inhisarı altına girmiştir. Tütün inhisarı ise reji idaresine bırakılarak Gümrük Teşkilatı umum müdürlükleri şeklinde Maliye Vekâleti'ne bağlı kalarak, İkinci Meşrutiyet döneminde varlığını devam ettirmiştir.[26] Tuz, inhisarlar içinde en fazla gelir getiren ürün olmuştur.[27]

Çalışmamızın ana konusu olan kibritin macerası ise daha farklı olmuştur. Bu dönemde kibrit imtiyazını elde etme talebi ile ilgili birçok girişimde bulunuldu. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti topraklarında kibrit'e olan talebi karşılamak ve dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla kibrit fabrikası kurulması ile ilgili çalışmalar başlamıştır.[28] Osmanlı Devleti'nde kibrit inhisarına dair ilk bilgiler 1854 yılına aittir. 1854 yılında

---

[24] Ekrem Erdem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016, s. 37-38

[25] Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 30-31

[26] Muharrem Öztel, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2007, s. 163

[27] Ayşe Eryaman ''Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kibrit İnhisarı (1924-1943)'' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXXVII, 2021, s. 182

[28] Tevfik Güran, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, D.İ.E. Yayınları,* Ankara, 2000, s. 169-170

“Kibrit Narı ve Kimyevi Kav” imalatı için imtiyaz talep edilmiştir. Ancak bu girişimin neticesiyle ilgili net bir bilgi arşivde bulunmamaktadır.”[29]

1875 yılına gelindiğinde bir talep üzerine Nafia Nezareti ile Şehremâneti arasında yapılan yazışmalar sonucunda bazı koşullarla dört yıl süre ile kibrit imtiyazı verilmesi ve kibrit fabrikası kurulması hakkında Şura-yi Devlet Nafia Dairesi'nden bir mazbata gönderilmiştir. Mazbata da ki bilgilere göre fabrika, ilk ciddi imtiyaz talebinde bulunan Mösyö İzidor Krikon ve bazı sermaye ortakları tarafından Büyükdere çayırının güney tarafında ve sahile beş yüz metre mesafede ve fabrika inşaatının yasak olduğu sınırlarının dışında kurulacaktır. Fabrikayı kurmak için ihtiyaç duydukları makine ve araç gereçler için bir defa olmak üzere gümrük muafiyeti istenmesi üzerine konu Meclis’te görüşülmüştür. Ancak dört yıllık imtiyazın verilmesi sakıncalı bulunularak sadece fabrika için ruhsat verilmesine ve fabrikada kullanılacak makine ve aletler için gümrüksüz ithalat yapılmasına izin verilmiştir. Fakat Mösyö İzidor Krikon’un bu teşebbüsleri bir sonuca ulaşamamıştır.[30]

Fabrika açılmasına ve kibrit inhisarının özel bir kişiye devredilmesine yönelik bir başka teşebbüs 1889 yılında bir azınlık mensubundan gelmiştir. Espiraki Esani Efendi, kibrit ve kav fabrikaları açmak için imtiyaz hakkının kendisine verilmesini istemiştir.[31] Bu dönemde yapılan ticaret anlaşmaları ile yabancı yatırımcının ve azınlıkların sanayi sektöründe teşebbüsleri artmış yabancı sermayeli fabrikaların kuruluşunda artış görülmeye başlanmıştır. İstanbul’da kimyevi madde üretimi, sabun lastik, kablo, mum, kibrit, üretimi gibi gruplandırılan ürünler, genelde Fener kıyısındaki sabunhane ve Eyüp’teki lastik fabrikası gibi küçük imalathanelerde hazırlanmaktaydı. Ancak Beykoz’da bulunan İspermeçet Mum Fabrikası ya da Küçükçekmece Kibrit Fabrikası gibi büyük çaplı endüstriyel üretim yapan işletmeler de bulunmaktaydı. Bu nedenlerle, kimyasal madde üretimi genellikle yabancı yatırımcılar tarafından yapılmıştır.[32]

---

[29] BOA. A.MKT.NZT, 162/119,1271

[30] F. Hasan Arol, “Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (Güz 2004). s. 100

[31] Fatma Doğruel, ve A.Suut Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel,* Yay. Haz. Nihal Öztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfi Yayınları, İstanbul 2000, s. 123

[32] Köksal, “İstanbul’daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri”, s. 26

Bu dönemde sanayi sektöründe yatırım yapmak isteyen girişimcilere ruhsat veya imtiyaz vermek suretiyle iki türlü izin şekli bulunmaktaydı. Ruhsat ve İmtiyaz arasındaki fark; imtiyazda ayrıcalık elde etmiş kişi, faaliyet göstereceği alanda bir inhisar hakkı elde etmiştir. Ruhsat verilmesinde ise bu imtiyaz hakkı bulunmaz sadece belirli bir alanda faaliyet gösterebilmek için devletten izin alması gerekmektedir.[33]

İmtiyaz için Ticaret ve Nafia Nazırı ve imtiyazın devredileceği Espiraki Esani Efendi arasında sekiz maddelik bir anlaşma hazırlanmıştır.[34]

Anlaşmaya göre:

- Şirket sermayesinin bir hissesi beş buçuk Osmanlı Lirası ya da yüz yirmi beş bin Franklık sekiz bin hisseden toplam kırk dört bin Osmanlı Lirası ya da bir milyon Frank'tan oluşacaktı. İmtiyaz anlaşmasında adı geçen yeni fabrikalar kurulursa sermaye idare meclisi tarafından yüz otuz iki bin Osmanlı Lirası'na ya da üç milyon Frank'a çıkarılabilecekti.[35]
- Anlaşmanın kabulünü takiben bir yıl içinde Osmanlı Devleti kanunlarına ve mahkemelerine bağlı Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi kurulacaktır. Bu şirkete İstanbul, Çatalca ve izmit Sancakları ile Selanik, Edirne, Bursa, Aydın vilayeti dahilinde emin mahallerde kırk sene süre ile kav ve kibrit fabrikaları inşa, idare ve inhisar hakkı verilmiştir.[36]
- Osmanlı Hükümeti, bu bölgede başka kişi veya grupların kibrit fabrikası inşa etmesine izin vermemeyi taahhüt eder. İstanbul'da kurulması planlanan fabrikanın yeri Ticaret ve Nafia Nezareti'nin bilgisi dahilinde belirlenecek ve inşaat iki yıl içinde tamamlanacaktı. Fabrika imtiyaz süresinin sona ermesini takiben hükümete devredilecekti.
- Selanik ve Aydın illerindeki kibrit fabrikalarının ise beş yıl içinde tamamlanması öngörülüyordu. Diğer imtiyazlı bölgelerdeki inşaatlar için belirlenmiş bir son tarih yoktur ve bu imtiyaz sahibinin takdirine bırakılmıştır.

---

[33] A. Gündüz Ökçün, ''XIX Yüzyıldaki imalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların ana çizgileri *"Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C XXVII, S.1, 1972, s. 136

[34] BOA, İrade-Meclis-i Mahsus No: 4626 13 Ekim 1889, (17 Safer 1307) tarihli mukavele

[35] Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952", s. 101

[36] Düstur, I. Tertip, Cilt. 6, s. 458-460; Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel,* s. 124-125

- İmtiyaz sahibi Espiraki Esani Efendi'nin geçerli bir mazereti olmaksızın fabrikaları belirlenen süre içinde tamamlayamaması halinde imtiyaz sona erecektir. Ancak Osmanlı Hükümeti, kabul edilebilir bir mazeret sunulması durumunda süre uzatımı verebilir.[37]
- İmtiyaz verilen bölgelerde anlaşmadan önce açılmış olan kav ve kibrit üreten fabrikalar üretimlerine devam edecek, ancak kapasitelerini artırmalarına veya modernleşmelerine izin verilmeyecektir.[38] Ancak Espiraki Esani Efendi'nin söz konusu Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketini belirtilen süre içinde kuramaması nedeniyle bir yıl sonra süre uzatımı için başvuruda bulundu. Bu başvuru bir yıl daha uzatılmış olarak kabul edilmiştir.
- Şirket vekili Mösyö Halfet, 28 Cemaziyelahir sene 1310 tarih ve 1275 numaralı tezkere ile Osmanlı topraklarında her çeşit kibritin sarfiyatı üzerine hükümete vergi vermeyi kabul ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu verginin miktarı senelik 80.000 liradan noksan olmamak şartıyla 500.000 lira sermaye ile Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketinin kurulması ve söz konusu kibritlerin kırk sene müddetle imal ve satışı imtiyazının kendilerine verilmesini talep etmiştir. Nitekim Ticaret ve Nafia nezaretince değerlendirilen imtiyaz teklifi ve beyan edilen şartlar heyet müzakeresiyle uygun görülmüştür.[39]
- Sonuç olarak şirket 27 Temmuz 1891 tarihinde Fransız uyruklu Andre Letranj ve Edward Halphen tarafından Espiraki Esani Efendi adına kuruldu ve "Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi" (Société Anonym les Allumettes Ottomanes) adını almıştır.[40]

1.3.1 Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi

24 Mayıs 1892'de Osmanlı Kibritleri Anonim şirketinin idare meclis başkanı Nuri Bey ve Hazine-i Hassa İdaresi arasında yapılan kira sözleşmesi ile mülkiyeti devlet hazinesine

---

[37] Atam, ''Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikasi ve Nizamnamesi'', s. 298
[38] Ayşe Eryaman, ''Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kibrit İnhisarı (1924-1943)'' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXXVII, 2021, s. 183
[39] Adnan Giz, "Türkiye'de Kibritin Tarihi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, (1969), s. 19
[40] Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952", s. 102

ait Kurbağalıdere Çiftliği'nin 56 dönümlük arsası kibrit fabrikası inşası için kırk yıllığına Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi'ne tahsis edilmiştir. Sözleşme iki nüsha olarak hazırlanıp imzalanmıştır.[41] Anlaşmaya göre:

- Arsa üzerinde kibrit fabrikası ve çalışan işçilerin lojmanları dışında gelir getirecek ticari işletmelerin açılmasına izin verilmeyecektir.
- Şirket, kiraladığı arazinin her bir dönümü için iki Osmanlı Lirası toplamda her sene yüz on iki Osmanlı Lirası kira ödeyecektir.
- Şirket, fabrikada imal edilen ve tarım için kullanılan kimyasal maddeleri de bedelsiz olarak devlete verecektir.[42]
- Şirket, Paris merkezli Fransız Endüstriyel Enternasyonal adlı şirketin kibrit üretim usül ve yöntemini örnek alacaktır.
- Şirketin unvanı Osmanlı Kibritleri Şirketi olacak, Osmanlı Devleti'nin yasalarına uygun olacaktır.
- İstanbul şirket merkezi olacak ve Osmanlı Devleti'ne ait diğer bölgelerde ve yurt dışında şubeleri bulunabilecektir.
- Şirket içinde beş ile on bir üye arasında değişen bir idare meclisi bulunacak, meclis üyeleri arasından başkan ve başkan vekili seçilecektir.

Şirketin kurulmasından sonra yapılan anlaşmaya göre; İstanbul'da modern bir kibrit fabrikası açmak için çalışmalar başlatılmıştır. Fabrikanın inşa edileceği yer belirlenmiştir.[43] Fabrikanın ilk inşa edileceği arazi Kadıköy Kazasına bağlı Çifte havuzlar civarında inşaata başlanır. Ancak belli bir noktadan sonra kibritin içeriğinde bulunan kimyasal maddelerin patlayıcı özelliği ve bu kimyasalların insan sağlığına zararlı etkilerinin olmasından dolayı endişe duyan çevre halkı, fabrika inşaatının mesire alanlarına yakın bir yerde olması ve çevresinde konutlar bulunması sebebiyle tepki göstermiştir. Bunun üzerine görevlendirilen heyetin incelemesi sonucunda, fabrikanın inşaatının mesire alanları ve konut yerleşmelerine yakınlığı nedeniyle yapılan eleştiriler haklı bulunmuş ve fabrikanın bu bölgede kurulmasının sakıncalı olduğu sonucuna varılmıştır.[44] Ardından, Caddebostan çevresinde kiralanmış araziye malzemeler taşınarak

[41] BOA.BEO. 1385/103824
[42] BOA. A.DVN.MKL, 34/15, 9 Ağustos 1891
[43] Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, s. 127
[44] BOA. BEO. 142/10628

kibrit fabrikası inşaatına yeniden başlanmıştır. Ancak Tersane Kumandan vekili Selanikli Hasan Paşa ve beraberindeki sekiz polis memuru söz konusu mahale zorla girerek inşaatın yapımını durdurmuştur. Şirket vekili Mösyö Halfet, Çiftehavuzlar yakınında planlanan kibrit fabrikasınını inşasının ertelenmesiyle ilgili olarak, eğer başka bir yer gösterilirse bu konumun kabul edileceğini ve bundan dolayı bir belge düzenlendiği takdirde isteklere karşı çıkılmayacağını belirtmiştir. Nafia Nezareti daha önceden yaptığı incelemede kibrit fabrikasının belirtilen bölgede inşasında bir sıkıntı olmadığını belirtmiş olsa da daha sonra Fransa'da bu tür fabrikalar için belirlenen yasaları dikkate alarak fabrikanın yerleşim yerinden 800 metre uzakta olması gerektiği kararlaştırılmıştır. Seçilen arazinin yerleşim yerlerine yakın olduğunu belirten raporun incelenmesi üzerine söz konusu fabrikanın inşasının sakıncalı olacağı kesinleşmiş ve durum Şehremaneti'ne bildirilmiştir. Bu girişimler sonucu, 1892 yılı Eylül ayında Hazine-i Hassa Nazırı Mikail Portakalyan Paşa'nın gönderdiği bir yazı ile icar anlaşması bozularak fabrikanın yapımı durdurulmuştur.[45] Sonrasında şirket yetkilileri tarafından bu sefer fabrika inşası için Menekşe Gölü kıyısında, Rumeli Demiryolu hattının 22. kilometresinde ve Küçükçekmece Köyü'ne ve istasyona uzaklığı 800 metre olan bir arazi önerilmiştir.[46]

Konu Meclis'te görüşülmüş ve Seraskerlik, Bahriye Nezareti ve Tophane Müşirliğinden seçilmiş temsilcilerden oluşan bir heyet tarafından önce Küçükçekmece'de, ardından Florya ve Ayastefanos'ta fabrika inşaası için keşif çalışmaları yapılmıştır.[47] Ticaret ve Nafia Nezareti ile Şehremaneti tarafından görevlendirilen mühendisler hazırladıkları raporda; bu mevkiin demiryoluna yakın olması nedeniyle ve dolayısıyla, yapının içinde bulunan tutuşabilecek maddelerin insan sağlığını tehlikeye atabileceğini belirtmişlerdir. Ancak yapılan incelemeler sonrasında kibrit hammaddesi olan (klorat de potas) gibi tehlikeye sebep olabilecek maddelerin Menekşe gölü yakınındaki Azadlı Baruthanesi'nde tutulması ve bu malzemenin ihtiyacı karşılayacak miktarda getirilmesi şartıyla ve inşaatta gerekli tedbirler alınarak yapım izni verilmiştir. Söz konusu tedbirlerin alınması üzerine,

[45] BOA. BEO.142/10628
[46] BOA. DH.MKT.106/18
[47] BOA. BEO.115/8563

15 Eylül 1893 tarihinde padişah onayı ile Küçükçekmece'ye Kibrit Fabrikası yapılması ile ilgili ruhsat alınmıştır.[48]

Rumeli Demiryolu projesinin başlangıcı olan Yedikule-Küçükçekmece hattı 19. Yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası da bu tarihi demiryolu hattı üzerindedir. Osmanlı Devleti'nde demiryolu projeleri, öncelikle ticari, askeri, güvenlik sebebiyle gelişmiştir. Bu tarihi hat daha sonra İstanbul'un önde gelen endüstri merkezlerinden biri haline gelmiştir.[49]

Edward C. Clark 1876 yılında yayınladığı makalesinde, Tanzimat'ın ilk yıllarında Osmanlı Devlet fabrikalarının planlı bir şekilde özellikle, İstanbul'un batısından, kuzeyde Edirne'den başlayarak güneyde Marmara Denizi ve Yedikule'den Küçükçekmece'ye doğru doğu-batı istikameti yönünde uzanan ince uzun bir şeridi kapsadığını ifade etmiştir. Ayrıca, 1842'den başlayarak bu bölgenin Osmanlı Devleti resmi yetkililerince "sanayi parkı" olarak adlandırılan endüstriyel ve tarımsal ürün kompleksi olduğunu söylemektedir.[50]

1.3.2. Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası

15 Eylül 1893 yılında II. Abdülhamid tarafından inşaat ruhsatı verilen Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası çok uzun süre faaliyete geçebilmek için beklemiştir. İstanbul'da kurulan dönemin en büyük ve ilk modern tesislerinden biri olma özelliği taşıyan fabrika 1897 yılının Mart ayında üretime başlamıştır. [51] Servet-i Fünun gazetesi'nde 22 Eylül 1898 tarihinde yayınlanan bir röportajda kibrit üretim aşamaları hakkında bilgiler verilmiştir.[52] Fabrikada her gün 15 kutu kibrit üretilmiştir. Her sandıkta 7.200 kutu bulunmaktadır ve her bir kutu içerisinde elli adet kibrit çöpü vardır.

Kibrit çöplerinin ve kutusunun yapıldığı ağaç kütükleri önce buhar kazanlarında yumuşatılarak elyafları şişirilir ve kabuklarından ayrılır, sonra kesim makinesine gönderilirdi. Kibrit çöplerinin elli adedi bir araya getirilerek kesilir, kutuları ise farklı

---

[48] Salih Şahin, "Küçükçekmece Tarihi", *Dünden Bugüne Küçükçekmece*, Editör: Mehmet Yalçın Yılmaz, Kültür Sanat Basımevi, İstanbul, 2010. s. 90

[49] Vahdettin Engin*, Rumeli Demiryolları,* Eren Yayınları, İstanbul. 4 Haziran 1993. s. 37

[50] Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 14, 1976, s. 18

[51] Erdoğan, "Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası'nın Endüstri Mirası Olarak Koruma ve Yeniden Kullanım Önerisi", s. 4

[52] Ahmed İhsan, "Küçükçekmece Fabrikasını Bir Ziyaret", *Servet-i Fünun,* 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898, s. 36

makinelerde üretilirdi. Kibritler, kurutma işleminden sonra kimya atölyesinde hazırlanan ecza macunlarına batırılarak kutulamaya hazır hale getirilirdi. Osmanlı Kibritleri yazılı Türkçe ve Fransızca etiketler yapıştırılan kibrit kutuları arabalarla taşınarak içlerine kibrit çöpleri yerleştirilirdi. Kibrit çöpleri yerleştirildikten sonra, onarlı paketler halinde sandıklara konulurdu. Servet-i Fünun Gazetesi'nde ayrıca fabrikada çalışan işçiler hakkında bilgilerde mevcuttur. Osmanlı Kibrit Fabrikası'nda çoğu kadınlardan oluşan 200'den fazla işçi ve yaklaşık 50 memur çalışmaktadır.[53]

Kibrit çöpü ve kibrit kutusu yapımında kullanılan kavak ağaçları Karadeniz bölgesinden gemi ile getirilmektedir. Fabrika Marmara Denizi ile bağlantısı olan Rumeli Demiryolu'na yakın inşa edilmiştir. Dolayısıyla, fabrikanın yeri hammadde ve işlenmiş maddenin taşınması için son derece uygun bir seçim olmuştur. Fabrikada üretilen kibritler iç pazarın ihtiyacının yarısını karşılamaktadır.[54] Ancak Fabrikanın yabancı ülkelerden ithal ettiği fosfor, bir yandan idare ile karşılaşılan zorluklar, öte yandan yabancı rekabetiyle karşı karşıya kalınması gibi sebeplerle Fabrikanın üretim faaliyetleri uzun soluklu olamamıştır. Bir yıldan az bir süre üretim yapan fabrika, süresiz üretime ara vermiş ve şirketin sözleşme kapsamında inşa etmesi gereken diğer fabrikalarla ilgili yükümlülüklerini yerine getirememiş olması nedeniyle yapılan sözleşme geçersiz olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti anlaşma hükümlerine dayanarak fabrikayı kapatma kararı almıştır. İmtiyazın sona ermesiyle birlikte, fabrikaya ait ekipman Osmanlı Hükümeti'ne devredilmiştir. Şirketin eşyalarının satışından gelen gelir, vergi ve diğer hazine talepleri için harcanmıştır.[55]

Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası, kibrit üretim imtiyazına sahip olmasına rağmen, uzun süreli bir üretim süreci yaşayamamıştır. Bu gelişmeler üzerine kibrit, ithal edilerek ticareti yapılan ürünler kapsamına alınmıştır.[56] Osmanlı Devleti'nde Duyun-u Umumiye İdaresi sebebiyle inhisarlardan en yüksek düzeyde yararlanıldığını söylemek zordur. Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasıyla birlikte, devlet borçlarının

---

[53] Ahmed İhsan, "Küçükçekmece Fabrikasını Bir Ziyaret", *Servet-i Fünun,* 10 Eylül 1314/22 Eylül 1898, s. 37-38

[54] Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Şirketleşme*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 127-128

[55] BOA. BEO.1385/103824

[56] Ayşe Eryaman, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansıması (1924-1943)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* XX/ 41 (2020-Güz), s. 623

ödenmesine katkıda bulunan ürün ve kurumlar inhisar kapsamına girmiştir.[57] Bu bağlamda 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge olmasının en belirgin göstergesi imtiyaz alarak gelen yabancı özel sermaye yatırımları ve kapitülasyonlarla ülkenin emperyalizmin kontrolü altına girmesine neden olan dış borçlanma ve Duyun-u Umumiye idi.[58] Kibrit inhisarı da yavaş yavaş bu yola giriyordu.

1.4. II. Meşrutiyet Döneminde Kibrit İnhisarı

Meşrutiyetin ilanından sonra iktisadi hayat 1908 ile 1913 yılları arasında liberal, 1914 ile 1918 yılları arasında ise "milli iktisat" dönemi olarak adlandırılır. Milli iktisat düşüncesi İttihat ve Terakkinin Türk milliyetçiliği fikrinin iktisadi hayata yansımasının bir sonucudur. II. Meşrutiyet döneminde giderek önemli bir güç haline gelen milliyetçilik anlayışı Osmanlı Devleti'nde iktisadi düşünceyi de etkilemiş bu doğrultuda serbest ticaret fikri yerine koruyucu bir dış ticaret politikası benimsenmeye çalışılmıştır. Bu koruyucu anlayış ise ekonomide devletçilik ilkesine dayalı politikaların oluşumuna zemin hazırlamıştır.

1913 yılında, yerli sanayiyi desteklemek ve güçlendirmek için Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı adı altında bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla Osmanlı Devleti toprakları içinde Avrupa'daki sanayi kuruluşları ile rekabet edebilecek düzeyde büyük çaplı işletmeler kurmak amaçlanmıştır.[59] İttihat ve Terakki döneminde iktisat politikaları ekonomik ve siyasi koşullardan etkilenerek büyük bir ilerleme göstermiştir.[60]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, milliyetçi düşüncelerinin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihinde yeni bir aşamaya işaret etmektedir. İttihat ve Terakki üç temel nedenden kaynaklanan ekonomik zorluklarla karşılaşmıştır: İlk olarak, yabancı sermayeye bağımlılığı zorunlu kılan koşulları ortadan kaldırarak milli bir ekonomi kurmayı hedeflemişlerdir. İkinci olarak, ülke ekonomisini kontrol eden

---

[57] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998, s. 12- 13

[58] Refii Şükrü Suvla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C 3, 1937, s. 490-495

[59] İlber Ortaylı, Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 24

[60] Arzu Varlı, "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", *Öneri Dergisi, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü,* C.10. S.37.2012, s. 167-169

azınlıkları ve yabancı temsilcileri Müslüman Türklerle değiştirmeye çalışmışlardır.[61] Üçüncü olarak, halkı tarımın ötesinde ticaret ve sanayi alanlarına girmeye teşvik ederek sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni ilerlemelere uyum sağlamasını kolaylaştırmışlardır.[62]

Bu dönemde ülkede bir kibrit fabrikası kurulması meselesi, şahıslara veya şirketlere verilen özel imtiyaz sözleşmelerinden ziyade, daha geniş bir sanayileşme projesinin parçası olarak görülmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kabul edilen ve kurumsallaştırılan bu projenin temel taşlarından biri gümrük politikası olmuştur.[63]

Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi, İttihat ve Terakki hükümetine, yerli sanayiyi destekleyen koruyucu tarife politikalarının uygulanmasını engelleyen kapitülasyonları kaldırmak için uzun zamandır beklenen fırsatı sağladı. Kapitülasyonlar 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere 9 Eylül 1914'te tek taraflı olarak yürürlükten kaldırıldı.[64] Bu arada, koruyucu bir tarife oluşturulana kadar mevcut gümrük vergilerini yüzde on beş oranında artıran iki kararname yayınlanmıştır. Daha sonra, Haziran 1915'de, ithalat vergileri savaş süresince yüzde otuza çıkarılmıştır. Bu gerekli ekonomik çerçeve içinde, İttihat ve Terakki hükümetleri ülkenin ekonomik kalkınmasına odaklanmıştır.[65]

1916 yılına gelindiğinde ise, o güne kadar izlenen dış ticaret politikası değiştirilerek, değere göre tarifeden farklı olarak miktara göre tarifeye geçilmiştir. Böylece hammaddesi ülkede bulunan ve üretimi kolay olan ürünler korunacak ve benzer ithal ürünlere yüksek vergiler getirilecekti. Ülkede yakın bir zamanda kurulması planlanan kibrit endüstrisi için değeri üzerinden yüzde otuz vergi oranı belirlenmiştir. Böylece hammaddesi ülkede bulunan endüstri ürünlerinin yanı sıra, gelecekte kurulması mümkün olan iş kollarının ülkede ucuz emeğin olması nedeniyle hammaddesi veya yarı mamul maddesi

---

[61] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İktisadi Düşünce"*, Tanzimatt'an Cumhuriyet'e*, Türkiye Ansiklopedisi*,* C.3, İstanbul 1985, s. 638

[62] Zafer Toprak, *İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908,* 10. Basım, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2009, s. 225

[63] Zafer Toprak*, Milli İktisat-Milli Burjuva*, İstanbul 1995. s. 38

[64] Recep Boztemur, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co□rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29, 1996, s. 66

[65] Koray Ergin, "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C 1, S 1, 2017, s. 121

yurtdışından gelerek, yurtiçinde üretilmesiyle istihdam sağlayabilecek mal grupları yüksek oranda vergilendirilmiştir.[66]

İttihat ve Terakki hükümeti tarafından kabul edilen yeni ekonomik prensiplere dayalı olarak uygulanan vergi düzenlemeleri, Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet sonrası kibrit inhisarı uygulamaları ve kibrit fabrikasının üretim faaliyetlerini durdurmasının ardından gelen süreçte, kibrit yerini almıştır. Gümrük tarifesi kanun tasarısı 1916 yılı Şubat'ında Meclis-i Mebusan'da görüşüldüğü ilk oturumda, Hükümet'in talebi üzerine ikinci defa görüşülmesine gerek görülmeden kanunlaşmıştır ve Eylül 1916 itibariyle gümrüklerde uygulanmak üzere, yürürlüğe girmiştir. Savaş sırasında devlet bütçesinin büyük bir açık vermesi ve bu açığın çoğunun iç ve dış borçlanma yoluyla finanse edilmesi, savaş sonrasında devasa bir devlet borcu oluşturmuştur. Hükümet'in geliri arttırmak için düşündüğü önlemlerin başında vergi matrahını genişletmek bulunuyordu.[67]

1917 bütçesinin açılış konuşmasında dönemin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, Avrupa devletleri tarafından benimsenen, savaşın ve savaş sonrasının ihtiyaçlarını karşılamak için uygulamaya koyduğu yeni vergi yöntemlerinin yeni mali yılda ülkede uygulanacağını ilan etmiştir. Bu amaçla, bütçe kanunundaki ilgili maddeyle hükümetin, daha sonra meclis tarafından onaylanacak kararname ile belirli ürün gruplarına tüketim (istihlak) vergisi konulması hususunda yetki istediğini belirten Maliye Nazırı, savaş esnasında elde edilen yüksek kazançların vergilendirilmesi için bir düzenlemenin de en kısa sürede hayata geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir.[68]

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle çeşitli ekonomik sorunlarla karşılaştığından dolayı yeni tedbirler almak zorunda kalmıştır. Hükümetin göz önünde bulundurduğu ilk gelir artırıcı önlemler arasında vergi matrahının artırılması yer almıştır. Savaş sırasında, inhisarlardan elde edilecek gelirlerin tahmin edilen gelirlerin toplam bütçeye oranı yüzde dokuz ile yüzde yirmi bir arasındadır. 69 Savaş sırasında ise hükümetin gelir artırıcı önlemleri kapsamında kibrit, vergilendirilen ürünler arasında yer almıştır. İthal edilecek kibritler için değer üzerinden yüzde otuz'a eşdeğer bir vergi oranı

---

[66] Eryaman, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansıması (1924-1943)", s. 626

[67] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İktisadi Düşünce", s. 638

[68] Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952", s. 106

[69] Öztel, II. "Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi", s. 167

belirlenmiştir. Dolayısıyla kibrit üretimi savaş sonrasında sanayileşme programının içindeydi. 12 Mart 1917'de yürürlüğe giren Bütçe Kanunu'nun altıncı maddesi çerçevesinde hükümet kararname ile kibrit, oyun kartları, petrol, çay, şeker, sigara kağıdı ve kahve gibi ürün gruplarına tüketim (istihlâk) vergisi koyma yetkisine sahipti.[70]

Meclis-i Mebusan'dan alınan yetki ile hükümet, yayınladığı kararnamelerde 25 Haziran 1917 tarihinde sigara kağıtlarına, 18 Ağustos 1917'de oyun kağıtlarına ve 4 Ekim 1917'de kibrit ve kav üzerine tüketim vergisi koydu.[71]

Kibrit ve kav yerine kullanıbilen diğer aletlere çok yüksek oranda tüketim vergisi uygulanmasının amacı tüketiciyi kibrit kullanmaya teşvik etmek niyeti gösteriliyordu. Bu uygulama sayesinde hükümet, tüketim vergisi aracılığıyla yakın gelecekte üretimine başlanacağı düşünülen bir ürünün iç pazarının korunacağına dair gelecekteki yatırımcıya güvence vermiş oluyordu. Böylece yurt içinde tüketilmek üzere üretim veya ithalatı yapılan ve o yıl içerisinde mal darlıkları buhran halini alan özellikle karaborsaya düşen temel tüketim ürünlerinde günlük hatta saatlik fiyat artışları başlamıştır. İki yüzden fazla tüccarın fiyat spekülasyonu yaptıkları gerekçesiyle bir iş hanında tutuklandıklarında, bir sandık kibrit fiyatı iki gün içerisinde 14 liradan 22 liraya yükselmiştir.[72]

Aynı kararname ile karaborsa ve istifçiliğe verilen cezalar arttırılmış, suçluların yargılanması için örfi idare mahkemeleri yetkilendirilmiştir. Haziran 1917'de, fiyat artışlarına karşı mücadele etmek için narh usulü uygulanmış ve ilk narh uygulaması da kibrite gelmiştir. Tüccar elinde ne kadar kibrit olduğunu bildirmek zorundaydı. Aksi taktirde beyan etmediği mallarına el konulabileceği ya da stok yapanları bildirenlere bu kibritlerin ödül olarak verileceği konusunda uyarılmıştır. Ayrıca, ülke içinde üretilen ya da ithal edilen, 50 ile 60 kibrit veya kav içeren her kutudan 5 para, kibrit ve kav yerine geçen her türlü aletten de 25 kuruş tüketim vergisi alınmasının planlandığı bir kararname yayınlanmıştır. Kararnamenin gerekçesinde, kibritin tamamının yurtdışından ithalatı yapıldığı için vergi tahsilatının gümrüklerde sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilebileceği ifade ediliyordu. Fakat ülkede kibritin de üretilebileceği düşünüldüğü için kararnamede

[70] Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 142
[71] Eryaman, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansıması (1924-1943)", s. 627
[72] Arol, ''Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952", s. 109

buna ilişkin madde yer almıştır.[73] İttihat ve Terakki Hükümeti kibrit ve kav tüketim vergisini de oyun kağıtları ve sigara gibi bandrol yöntemiyle vergilendirmeyi planlıyordu.[74] Gümrükte her bir kutuya bandrol yapıştırma işleminin malın ambalajına zarar verme riski bulunduğu için, tüccarın sipariş ettiği kutuların üretim aşamasında fabrikalara göndermek üzere toplu bandrol satın alabilmesi için bir düzenleme yapılmıştır.[75] Ülke içinde imal edilecek kibritlerin bandrolü, ürünün fabrikadan çıkış aşamasında yapıştırılacaktı. Tüketicinin ve devlet hazinesinin gelir kaybını önlemek için 50-60 adet kibrit içeren bir kutuyu bulundurmak gerekiyordu, çünkü savaş şartları hileli perakende satışlara fırsat veriyordu. Kibrit ve kav başta olmak üzere diğer kararnamelerle ilgili vurgulanması gereken nokta, İttihat ve Terakki Hükümetinin, bilinçli bir ekonomi politikası olarak, istihlak vergilerini mevcut iki yöntemden biri olan bandrol yoluyla toplamayı planlamasıdır. Teknik olarak kısa vadede daha fazla vergi geliri sağlayabileceği için, yürütülmekte olan ekonomi politikası ile ters düşen şekilde verginin toplanmasını öngördüğü için mali inhisar usulü devre dışı bırakılmıştır. Devletin bir malın üretim veya ticaretini yaparak hazineye gelir sağlamak amacıyla yaptığı durum mali inhisardır. Mali inhisar uygulamasında, vergiye tabi bir ürünün veya hizmetin üretimini veya ihracını yaparak satış, ithalat, dağıtım aşamaları kanunla tekel altına alınır. Devletin kendisi ya da imtiyazın devredileceği bir şirket tarafından işletilerek istihlak vergisi tahsil edilir. Bu sistemde teknik olarak tüketim vergisi tekel işletmesinin mali yıl içinde elde ettiği net kârı ifade eder.[76] Bir ürünün üretiminden başlayarak tüketimine kadar her aşaması tekel altına alınabilir ya da sadece üretim, ithalat, satış veya dağıtım gibi tek bir aşamada kontrol sağlanabilir. İnhisar usulü, vergi gelirlerini en üst düzeye çıkarmak için kaçakçılığı önleyerek ve piyasadaki rekabeti azaltarak etkin olduğu için tercih edilmektedir. İstihlak vergilerinin tarihi gelişimine baktığımızda, vergilendirilen malın devletin eknomi politikasına uygun olarak mali inhisar kategorisine dahil edildiğini veya çıkarıldığını görebiliriz.[77]

---

[73] Toprak, *Milli İktisat,* s. 30-34
[74] Arol, ‘‘Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952”, s. 112
[75] Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.114
[76] Fazıl Tekin, *Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli,* İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974, s. 9
[77] Sinan Demirbilek, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2011, s. 17-18

1.5. Milli Mücadele Döneminde Kibrit İnhisarı

Osmanlı Devleti'nin uzun süredir kötü giden ekonomik durumu nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'nda tamamen güçsüz bir durumdaydı. Ülke harap olmuş ve büyük bir bölümü elden çıkmıştı. Mali ve ekonomik durum oldukça kötüydü. Endüstri bozulmuştu, tarım yetersizdi ve ticaret yabancılar tarafından kontrol ediliyordu.[78] Savaş döneminde uygulanan mali politikalar, kapitülasyonlar, dış borçlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin uygulamaları ve savaşların getirdiği sorunlar Osmanlı Devleti ekonomisini zor duruma soktuğu için bu kötü durumun içinden çıkılması giderek zorlaşmıştır. Bu durum kurtuluş savaşı veren bir milletin ekonomik durumunu açıkça göstermektedir.[79]

Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, tam bağımsızlığa ulaşmak için iyi bir ekonomi politikası izlemek ve ülke kaynaklarını en etkili şekilde kullanmak gerektiğini vurgulamıştır. Bunun için de bütün kaynakların tek elde toplanması gerekiyordu. Ulusal kaynakların milli mücadeleye karşı olan ve işgalci güçlerin kontrolü altındaki İstanbul Hükümeti emrine verilmesi engellenmeye çalışıldı. İstanbul'un işgalinden sonra 18 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Tütün Rejisinin topladığı vergilere bir de Kuvay-ı Milliye'nin "Nakdî ve Ayni Teberru" adıyla topladığı bağışlara el koyulmuştur. Bu çerçevede yapılan anlaşma ile Duyun-u Umumiye İdaresi'nin topladığı vergiler savaş sonrası ödenmek üzere Milli Mücadele'ye devredilmiştir. Bu yaklaşımla Meclis, doğrudan yönetimi devralmamış, örgütü dağıtmamış ve dış borçları reddetmemişti, aynı zamanda net hasılat eskiden olduğu gibi sürekli yapılan tahsilatlarla milli mücadeleye kanalize ediliyordu. Bu şekilde, işletmeleri devlet idaresi altında olan inhisarların kontrolü dolaylı olarak milli mücadeleye devredilmiş oldu.[80]

Milli Mücadele de amaç, siyasal bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlık, diğer bir ifade ile tam bağımsızlıktı. Tam bağımsızlık ise ancak ekonomik bağımsızlıkla mümkün olabilirdi. Ekonomik bağımsızlığı kazanmak için dış devletlere başvurmaksızın gelirlerle yönetim yolları bulunmalıdır. Bu nedenle Milli Mücadele döneminde savaş koşullarına

---

[78] Muhittin Gül, *Türk İnkılap Tarihi,* Ankara, 1996, s. 309-313

[79] Alptekin Müderrisoğlu, ''Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları''*, Atatürk Yolu Dergisi* C.4, Sayı 13. 1994, s. 32

[80] İhsan Güneş*, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, Eskişehir, 1985, s. 2

rağmen bütçe konusuna büyük özen gösterilmiştir.[81] 1919 yılında yürürlükte olan vergi, harç ve inhisar gelirlerini düzenleyen yasalar, Milli Mücadele dönemindeki finansal gereksinimleri karşılayacak devlet getirilerinin temelini oluşturmuştur. Savaş boyunca ekonomik darlıklarla karşılaşıldığından, gelir getirici yasalar çıkarılmıştır. Ayrıca, mevcut gelir yasalarının temel özelliklerinin korunduğu, sadece oran ve miktarlarının değiştirildiği gözlemlenmiştir. Nitekim toplum düzeni bozulduğunda, yeni gelir yasaları yerine, mevcut vergilerin korunması ve sadece geliri arttıran değişikliklerin yapılması daha uygun bulunmuştur.[82] Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartlar, savaşın getirdiği askeri ihtiyaçların karşılanması için ihtiyaç duyulan parayı bulmakta zorlanıyordu. İstanbul Hükümeti'nin olumsuz propaganda çalışmaları sebebiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi başlangıçta gelir getiren yasalara ilgi göstermemişti. Bu yüzden, hükümet kararnameleri aracılığıyla gelir artırıcı kaynak oluşturulmaya başlanmıştır.[83] Bu süreci yasaların yapılması izlemiştir. Bu dönemde yurt dışından ithal edilen ve Anadolu'ya sokulmaya çalışılan ürünlere gümrük vergisi uygulanmış, ihracat serbest bırakılmış ve gümrük ve istihlak vergilerine düzenlemeler yapılarak beş kat arttırılmıştır. Kibrit, sigara ve oyun kağıtlarından alınan vergi oranları arttırılmış, Damga ve Ağnam vergisi, gelir vergisi ve tuz vergisi yasası uygulanmıştır. İhracat gelirleri arasında önemli bir yere sahip olan kömürün üretimi arttırılmış, tüketimde büyük bir tasarruf yapılmasına özen gösterilmiştir.[84] Ancak Milli Mücadele döneminde herhangi bir malın devlet inhisarı altına alınması düşünülmemiştir. 28 Temmuz 1920'de çıkarılan bir kanunla gümrük vergileri 1916 yılı tarifesindeki miktarların beş misline çıkarılmıştır.[85]

Savaş dönemi ihtiyaçlarının finansmanında önemli rol oynayan kibrit tüketim vergisi, ülkenin bu dönemdeki önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. 30 Eylül 1920 yılında yürürlüğe giren ve ülkenin ilk kanunlarından biri olan "32 sayılı Kibrit İstihlak Resminin Tezyidi Hakkındaki Kanun" ile bir kutu kibrit için alınan vergi artırılarak beş paradan on

---

[81] Ahmet Yusuf Yılmaz, "Milli Mücadele Dönemi ve Sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomi Politiğinin İncelenmesi (1918-1930)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yıl: 25 Sayı 2, Ağustos 2021, s. 322

[82] Müderrisoğlu, ''Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları'', s. 33

[83] İhsan Güneş, "Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.4, sy. 12 1988, s. 765

[84] Düstur III. Tertip. C.1-4, İstanbul 1929, s. 84

[85] İhsan Güneş, "Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri", s. 766

paraya çıkarılmıştır. 15 Nisan 1922'de kabul edilen "220 sayılı Kibrit İstihlak Resminin Tezyidi Hakkındaki Kanun" ile 10 para olan tüketim vergisi 20 para olarak arttırılmıştır.[86] Bu dönemde ayrıca mali kaynak sıkıntısı yaşanması sebebiyle meclis gelir arttırıcı yasalar çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda 1922 yılı ortalarında sigara kâğıdı, kibrit, çay, şeker, kahve ve petrol gibi ürünlerin tüketim vergileri arttırılmıştır.[87]

Türkiye'de kibrit üretimiyle ilgili bir girişim de 1922 yılında gerçekleşmiştir. Savaş sırasında ithal kibrit fiyatının artması nedeniyle Kırıkkale'nin Keskin ilçesinde eski yöntemlerle çalışan kibrit imalathanesi açılmıştır. Ancak belirli bir zaman sonra maliyetin artması, hammadde tedariğinde yaşanan sıkıntılar ve üretim azalması gibi sebeplerle kısa süre sonra fabrikanın faaliyetine son verilmiştir. Bir süre sonra, fabrikayı işler hale getirmek için Almanya'dan tedarik edilen bazı araçlarla üretim tekrar canlandırılmaya çalışılsa da bu çaba sonuçsuz kalmıştır. 1924 yılı başlarında Kütahya Milletvekili Recep Peker, Keskin Kibrit Fabrikası'nın üretimini arttırmak için TBMM başkanlığından araştırma talep etmiştir, çünkü fabrikayı milli ekonomiye destek veren bir örnek olarak görmektedir. Celal Bayar başkanlığında oluşturulan komisyonun raporunda, fabrikayı daha modern makineler ve gelişmiş işletme sistemine geçirecek önlemlerle ilgili öneriler sunulmasına rağmen, bir süre sonra hazırlanan 1924 yılı Bütçe Kanunu ile kibrit üretim ithalatı ve satışı devlet inhisarı altına alınmıştır.[88] Bütçe Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte hükümet, 1924 yılı Eylül ayında inhisarın devri için şirketleri başlattığı ihaleye katılmaya davet etmiştir. [89]

---

[86] Nadir Yurtoğlu ve Mustafa Eğilmez, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923- 1950)", *1. Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi*, 2017, s. 1071

[87] Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960,* s. 143

[88] Mutlu Kaya ve Cevdet Yılmaz, "Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek: Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası"*, Doğu Coğrafya Dergisi,* Cilt 21, Sayı 35, Haziran 2016, s. 109

[89]TBMM. ZC. Devre: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924

2. BÖLÜM: CUMHURİYET DÖNEMİ İNHİSAR UYGULAMALARI VE CUMHURİYET'İN İNHİSAR ŞİRKETLERİ

2.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ekonomik Yapı

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda altyapı, sanayi ve halk için mal ve hizmet eksikliği gibi önemli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca savaşlar gayrimüslimlerin sermayelerini ülkeden çekmelerine yol açarak yoksulluk ve sermaye birikimi sorununu daha da kötüleştirmişti. Yeni Cumhuriyet'in kurucuları bu zorlukların üstesinden gelmek ve tüm vatandaşların durumunu iyileştirmek için özenle çalıştı. Ülke önemli ekonomik zorluklarla karşı karşıyaydı. [90] Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ülke harabeye dönmüş ve kaynaklarının çoğu kaybolmuştu. Sanayi dağınıktı, tarım yetersizdi ve kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmaları nedeniyle yabancı kuruluşlar ticareti kontrol ediyordu. Bankacılık, sigortacılık, madencilik, su, elektrik ve gaz işletmelerinin tamamı yabancıların elindeydi. Devletin parasal işlerinin yönetimi yabancı bir bankaya, Osmanlı Bankası'na emanet edilmişti. Verimlilik ve üretim düzeyinin oldukça düşük olduğu, kişi başına düşen milli gelirin de çok yüksek olmadığı görülüyordu. Nüfusun çoğunluğu köylerde yaşamasına rağmen tarım sektörü gelişmemişti. Bir tarım ülkesi olmasına rağmen dönemin teknolojilerini benimseyememiş, bu da yaygın yoksulluk ve geçim sıkıntısına yol açmıştır. [91] Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye'de sanayi konusuna giderek daha fazla önem verilmiştir. Kapsamlı ve sistematik bir uygulamaya yönelik çabalarla birlikte, politika tartışmalarında kilit bir konu haline gelmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet'in kurucu kadroları, yeni bir sermaye birikim mekanizmasına duyulan ihtiyacı gidermek için sanayileşmenin gerekli olduğuna inanmışlardır. Sanayileşme, Türk ekonomisinin karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmek ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için bir çözüm olarak görülmüştür.[92]

---

[90] Savaş Durmuş ve Namık Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)" *KAÜİİBFD* 7(12), 2016, s. 155-167

[91] Aydın Çeçen, Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz,* Egemen Yayınları, İstanbul, 1990, s. 8

[92] Serdar Şahinkaya*, Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi*, Ankara, Telgrafhane Yayınları, 2. Baskı, 2019, s. 43

Cumhuriyetin yönetici kadrosu inhisarlara büyük önem vermişlerdir. İnhisarlar, istihdam sağlayarak üretimi ve yatırımı teşvik ederek, ekonominin canlanmasına ve hükümetin yetkilerinin büyük ölçüde genişletilmesine yardımcı olmuştur.[93] Bu dönemde uygulanan inhisarların amacı; Osmanlı Devleti'nden devralınan inhisarlar ile birlikte devletin yabancıların elinde bulunan tekelleri kendi inhisarına dahil ederek ekonominin önemli alanlarını yabancı şirketlerin kontrolünden kurtarılması hedeflenmiştir. Ayrıca, Cumhuriyetin ilk yılllarında Lozan Antlaşması sonrası aşar vergisinin kaldırılmasından ve gümrük tarifelerinin dondurulmasından sonra bütçede oluşan boşluğun doldurulması gerekiyordu.[94]

2.2. Türkiye İktisat Kongresinde İnhisarlar

İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi, savaş yorgunu bir milletin ekonomik ihtiyaçlarını tespit etmek, iktisadi konulara dikkat çekmek ve bu sonuçlara göre iktisat politikalarını oluşturmak amacıyla toplanmıştır. Ülkenin ekonomik düzenini belirleyen bir "Misak-ı İktisadi" vardı. "Misak-ı İktisadi" ve Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına İlişkin Esaslar" olarak adlandırılan kongre kararları, yurt içinde sanayi kurmayı ve geliştirmeyi amaçlayan özel girişimleri teşvik eden ve mülkiyet haklarına saygı gösteren bir ekonomik sistem oluşturmayı amaçlamaktadır. İzmir İktisat Kongresi kararları ışığında Mustafa Kemal, özel sermayenin ekonomiye katkıda bulunmasına izin verileceğini açıklamıştır. Fakat bu dönemde, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere sermaye akışı sınırlandırılmıştır.[95] Kongre sırasında hem Mustafa Kemal Paşa hem de Kazım Karabekir Paşa ekonomik bağımsızlığın siyasi bağımsızlığın temel koşulu olduğu fikrini sık sık savunsalar da aynı zamanda yıkık, harap bir ülkenin yabancı sermayeye ihtiyaç duyduğunun farkındaydılar. Bu sebepten dolayı, Milli Mücadele'den sonra ve Cumhuriyetin ilk yıllarında aslında yabancı yatırımını engellemek yerine ülkeye çekmeyi amaçlıyorlardı. Ancak yabancı sermayeye olan ihtiyaç kabul edilmekle birlikte, Osmanlı

---

[93] Şeyda Güdek Gölçek ve Ali Gökhan Gölçek, ''Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto ve İspirtolu İçkiler ile Kibrit'', *CTAD,* Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019), s. 253-288

[94] Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası,* İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s.85-86; Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 56

[95] Özer Özçelik ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Blimler Dergisi,* 9/1 (Haziran 2007), s. 255

Devleti döneminde olduğu gibi sadece kâr elde etmeye çalışan yabancı yatırımın kabul edilmeyeceğini savunuyorlardı. Kurtuluş Savaşı sonrası, İstanbullu Türk tüccarlar Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurdular. Birlik, dış ekonomik bağlantıları sürdüren azınlıkların tasfiyesinden kaynaklanan boşluğu doldurmak amacıyla kuruldu.[96] 15 Ocak 1923'te Milli Türk Ticaret Birliği tarafından Ticaret-i Hariciye Kongresi düzenlenmesi kararlaştırıldı. Ankara hükümeti ise, ekonominin zorluklarını tartışmak ve Lozan anlaşmasında karşılaşılan sorunları dünyaya duyurmak için İzmir İktisat Kongresine hazırlanıyordu. Cumhuriyet'in ilanından sekiz ay önce gerçekleşen kongrede, Milli Mücadele sırasında TBMM yönetimiyle doğru ilişkiler kuramayan, özellikle İstanbul ve İzmir'deki Müslüman Türk iş dünyası ile entegrasyonu sağlamak, hükümetin sadece siyasi taleplerini değil, ekonomik taleplerini de destekleyen meşru bir güç olduğunu dünyaya duyurmak amaçlanmıştır. Lozan görüşmelerinin sıkıntıya girdiği bir dönemde Batı ülkelerine liberal ekonomi politikasına ve yabancı sermayeye karşı olunmadığı kongre aracılığıyla dolaylı yoldan belirtilmiştir.[97]

İzmir İktisat Kongresi, Milli Türk Ticaret Birliği'nin de katılımıyla 17 Şubat ile 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapıldı. Kongre, işçi, tüccar, çiftçi ve sanayicilerden oluşan 1135 temsilciden oluşuyordu. [98] Türkiye İktisat Kongresi'nde sanayileşmeye öncelik verilmiştir. Ancak en önemli teşvik tedbiri olan gümrük korumasının Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak uygulanması 1929 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Bunun sonucunda özel teşebbüse dayalı sanayi yeterince gelişmemiştir. Kalkınmanın ilk döneminde, girişimcilerin sanayiye yatırım yapma konusunda ilgisizliği söz konusuydu. Ayrıca, Lozan Antlaşması nedeniyle hükümet, serbest ticaret rejimi kapsamında ithal ve yerli mallara tüketim ve satış vergileri uygulayamamıştır. Böyle bir durumda, devletin ekonomik gelirlerini arttırmak için potansiyel bir çözümün devlet tekelleri kurmak olduğu ileri sürülebilir. Bu yaklaşım, devletin kendi ürünleri için uygun gördüğü düzeyde fiyat belirleyebilmesini sağlayacaktır.[99]

---

[96] Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950),* Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.165

[97] İ. Ceyhan Koç, "İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri", *Atatürk Dergisi,* 2010, C.3, S.1, s. 155

[98] İlker, Parasız*, Türkiye Ekonomisi, 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları,* Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998, s. 3

[99] Recep Boztemur*,* "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", s. 74

Bu noktada ülke maliyesini yakından ilgilendiren bir konu inhisarların statüsü olarak belirmekteydi. Başlangıçta Türkiye İktisat Kongresi'nde ekonomik zarara yol açtıkları düşüncesiyle bir malın inhisar altına alınamayacağı, ayrıca halihazırda olan inhisarlarında kaldırılması kararı alınmış ise de bu karar yukarıda üzerinde durulmaya çalışılan sebeplerle uygulanamamıştır. Bu çerçevede tütün inhisarı kaldırılmadığı gibi, daha sonraki aşama da kibrit, bazı içkilerin üretimi ve Osmanlı Devleti'nden devralınan inhisarlar ile birlikte yabancıların kontrolünde bulunan inhisarlar devlet tekeli altında birleştirilerek ekonominin önemli sektörlerini yabancı şirketlerin hakimiyetinden kurtarılması hedeflenmiştir. Ayrıca, Cumhuriyetin ilk yılllarında Lozan Antlaşması sonrası aşar vergisinin kaldırılmasından ve gümrük tarifelerinin dondurulmasından sonra bütçede oluşan boşluğun doldurulması gerekiyordu, bu sebeple şeker ithalatı da tekel altına alınmıştır. Hiç kuşku yok ki bu kararlarda mali endişeler en önemli etmen olmuştur. çünkü inhisar kazançları bütçenin önemli bir gelir kaynağı idi ve 1920'li yıllar boyunca da önemini korumaya devam edecektir.[100]

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi politikasının İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda olması gerekiyordu. Ancak devlet, öncelikle özel sektör aracılığıyla piyasa koşullarında sanayileşme politikasını takip etmiştir. Bu, devletin ekonomik hayata hiç katılmaması gerektiği anlamına gelmiyordu. Özel sektör ve girişimciler devlet tarafından desteklenecekti. Özel sektörün yatırım yapmaya gücünün yetmediği, kârlı bulmadığı ya da yatırım yapmakta isteksiz olduğu alanlarda devlet devreye girecekti. İzlenecek olan bu politika, özel sektör odaklı karma ekonomik kalkınma politikası olarak tanımlanabilir.[101] Kongrede çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler ve işçiler gibi çeşitli gruplar kendi ilke ve önerilerini sunmuşlardır. Birçok konuda farklı görüşler olsa da, ülke ekonomisi için zararlı görülen düzenlemelerin kaldırılması ve tekellerin önlenmesi gerektiği konusunda görüş birliği sağlanmıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde siyasi bağımsızlığın elde edilmesi için ekonomik bağımsızlığın önemi üzerinde durulmuş ve yeni kurulan devletin istikrarının buna bağlı olduğunu kabul etmiştir. [102] Kongrede alınan bu kararlar hükümetlerin benimseyeceği ekonomi politikalarına ışık tutmuştur. Ayrıca bu dönemde

---

[100] Yenal*, Cumhuriyet'in İktisat* Tarihi, s. 58

[101] Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* Cilt XXIII, Sayı 2, 2007, s. 67

[102] A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 -İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1977, s. 347

Osmanlı Devleti'nden devralınan vergilerin düzenlenmesi için çalışmalar yapılmıştır. 1926 yılında Osmanlı Devleti'nden devralınan vergiler arasında yer alan temettü ve harp vergilerine son verilmiştir. Cumhuriyet'e devredilen en önemli vergilerden biri olan Aşar vergisi de 1925 yılında kaldırılmıştır. Tütün vergisinin kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelir açığını gidermek ve devlet gelirlerini artırmak için hükümet Osmanlı Devleti'nden miras kalan bazı tekelleri millileştirmeye karar vermiştir. Bu politika öncelikle alkollü içkiler, kibrit ve şeker gibi sanayi ürünlerine yönelimi arttırmıştır. [103]

İzmir Kongre'sinde inhisarlar hakkında alınan kararlar ve gerekçeler şu şekilde özetlenebilir[104]:

1. Devletin ekonomik hayata yoğun müdahalesiyle milyonlarca tüketicinin ihtiyaçlarını tanımak ve karşılamak durumunda kalması, millet üzerinde bir vesayet tesis etmektedir. Bu durum, tütün, içki inhisarları ve piyangolar gibi örneklerle açıklanmıştır.
2. Devlet, muhtelif sahalarda inhisarları kendi idaresi altına alarak ferdlere kapatmıştır. Mali inhisarların dışında kalan işlerde bile bazı faaliyetler yasal veya fiili olarak devletin kontrolünde bulunmaktadır.
3. Vergi sistemi düzeltildiği takdirde, serbest çalışma sahasının vatandaşa açılacağı bireysel girişimin teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir.
4. Mutlakiyet ve vasilik idaresi, teorik olarak en mükemmel ve verimli idare tarzı olarak değerlendirilmiştir. Ancak, pratikte bu durumun dezavantajları olduğu vurgulanmıştır. Özellikle, inhisarlar nedeniyle ferdi teşebbüsün kısıtlandığı ve insanların iktisadi istiklallerinin zedelendiği ifade edilmiştir.
5. Devletin, büyük sermaye ve teknik gerektiren işletmelerde bulunması zorunluluğu belirtilmiştir. Ancak, bu işletmelerin fiili ve kanuni inhisarlar halinde olmaması ve anonim şirketler elinde olması gerektiği vurgulanmıştır.
6. Devletçilik rejimlerinin karşılaştığı güçlükler arasında, maliye siyasetinin bir fasid daire içine düşmesi ve vergi kaynaklarının kurutulması gibi hususlar ele alınmıştır.
7. Devletin işletmecilik yapabileceği sahalar belirlenmiştir. Bunlar arasında, büyük ve himayeye muhtaç olmayan işlerin yanı sıra küçük işletmelerin mevzuuna giren işler,

---

[103] Ahmet Kala, "Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler (1923- 1939)", *Yeni Türkiye Dergisi,* Sayı: 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, s. 3307

[104] 1948 Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Rapor ve Kararlar. (1948). İstanbul: Halk Basımevi

lüzumsuz inhisarlara yol açan işletmeler ve kamu hizmetine bağlı olup sürekli olarak kâr getirmeyen işletmeler bulunmaktadır.

8. Devletin, işletmecilik yapabileceği sahaların belirlenmesinde öncelikle büyük ve himayeye muhtaç olmayan işlerin tercih edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda, askeri mahiyeti kalkan işletmelerin, devlet bankalarının ticari işletmelerinin ve bazı tarım işletmelerinin özel sektöre devredilmesi üzerinde durulmuştur.

9. Küçük işletmelerin mevzuuna giren işlerin devlet tarafından işletilmesi yerine özel sektöre bırakılması teşvik edilmiştir. Bu, özellikle gazozculuk, domates suları gibi küçük ölçekli işletmelerin devlet kontrolünden çıkarılması olarak ele alınmıştır.

10. Lüzumsuz inhisarların ortadan kaldırılması ve serbest rekabetin engellerini kaldırmak için adımların atılması gereketiği vurgulanmıştır. Bu, özellikle şarap imalatı gibi alanlarda inhisarların kaldırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

11. Devletin, kamu hizmetleriyle ilgili olarak sürekli olarak kâr getirmeyen işletmelerin işletmeciliğinden kaçınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu, devletin ekonomik kaynaklarını daha verimli kullanabilmesi ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için önemlidir.[105]

2.3. Lozan Anlaşması'nda İnhisarlar

20 Kasım 1922'de başlayan müzakerelere 4 Şubat 1923'te ara verilmiştir. 23 Nisan 1923'te yeniden başlayan görüşmeler 24 Temmuz 1923'te Barış Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Antlaşmanın etkileri günümüze kadar devam eden hukuki, siyasi ve ekonomik boyutları bulunmaktadır. Uzun ve zorlu müzakerelerin ardından kapitülasyonlar kaldırılmıştır.[106] Osmanlı Devleti'nden kalan borçlar konusu çok tartışılan bir konu olmuştur. Borçların Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilmesi için girişimlerde bulunulurken, Türk delegasyonu borcun İmparatorluk toprakları içinde bağımsızlığını ilan eden devletler arasında dağıtılması gerektiğini savunmuştur. Lozan Antlaşması ile gümrük vergileri 1916 yılındaki haliyle kalmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, hükümetin inhisar uygulamalarına karşı tutumu net olamamıştır. Bu durumun yarattığı bütçe açığını kapatmak için hükümetin bulduğu en iyi çözüm, serbest

[105] 1948 Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Rapor ve Kararlar. (1948). İstanbul: Halk Basımevi
[106] Çeçen ve Doğruel, *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz,* s. 19

fiyatlı inhisarlar yaratmaktı.[107] Türk heyetinin çabalarına rağmen gümrük muafiyetlerinin 1929 yılına kadar devam etmesi kararı engellenememiştir. Muafiyetin devam etmesinin 1929 yılına kadar dış ticaret açığına katkıda bulunduğuna inanılmaktadır. Engelleri aşmaya çalışan bir toplum için önemli maliyetleri temsil eden bu tür konuları dikkate almak önemlidir. İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin bağımsızlığını teyit eden Lozan görüşmelerinin özellikle ekonomik konulardaki anlaşmazlıklar nedeniyle kesintiye uğradığı dönemde gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında Mustafa Kemal, aralarında yabancı temsilcilerin de yer aldığı katılımcılara Lozan görüşmelerinde Türkiye aleyhine yaratılmaya çalışılan durumu vurgulayan önemli bir konuşma yapmıştır. Lozan görüşmeleri sırasında İktisat Kongresi, Türk tarafına taleplerini dile getirme ve çıkarlarının korunmasını vurgulama fırsatı sağladı. Türk tarafının kararlı tutumu sonucunda, müzakerelerin ilk bölümündeki olumsuz hava ikinci bölümde Türkiye lehine gelişmiştir. Lozan Antlaşması'na göre gümrük vergileri 1929'a kadar 1916'da belirlenen oranlarda kalacak, bu da hükümetin serbest ticaret rejimi kapsamında yerli mallara ve ithalatı yapılan mallara çeşitli tüketim ve satış vergileri koymasını engelleyecekti.[108]
Lozan'ın getirdiği gümrük ve vergi kısıtlamalarını aşmak için tek geçerli seçenek, ürünler için yüksek fiyatlar belirleyebilecek ve böylece devlet gelirlerini artırabilecek devlet tekelleri kurmaktı. Bu dönemde devlet çeşitli gelir kaynakları yaratmak için kibrit, tütün, tuz, şeker, petrol, müskirat, ispirto ve PTT hizmetleri gibi tekelleri kullanıyordu.[109] Kurtuluş Savaşı'nın ardından, İttihat ve Terakki döneminin deneyimleri dikkate alınarak çeşitli ekonomik politikalar ve düzenlemeler hayata geçirildi. Amaç, yabancı ülkelere ekonomik bağımlılıktan kaçınmaktı. Bu dönemde, inhisarların temel amaçlarından biri, daha önce yabancı şirketlerin elinde olan ve Osmanlı Devleti'nden kalan ekonominin önemli sektörlerinin kontrolünü yeniden ele geçirmekti. Ayrıca, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Lozan Antlaşması'nın ardından askıya alınan gümrük tarifeleri ve aşar vergisinin kaldırılmasının yol açtığı bütçe açığını gidermek için inhisarlar uygulanmıştır. Bu, ekonomik bağımsızlık ve istikrarın sağlanması için gerekli bir önlem olarak görülmüştür. Devletin, üretim için gereken ekonomik ve sosyal altyapıyı oluştururken aynı zamanda temel ihtiyaçları destekleme konusundaki rolü çok önemliydi. Bunu da

[107] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009,* İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 49-50
[108] Boztemur, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", s. 67
[109] Boztemur, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", s. 75

imtiyazlar yoluyla gerçekleştiriyordu. Bazı senyorajlar yani devletin topraklarında elde edilen hizmet ve üretim karşılığında elde etttikleri gelirler, tütün gibi ürün fiyatlarını desteklemek ya da hükümet politikasıyla uyumlu bir fiyat politikası izlemek için kullanıldı.[110]

Osmanlı Devleti'ne benzer şekilde, Cumhuriyet Türkiye'si de bir vergi devletiydi. İnhisar idarelerinin kurulmasıyla vergilerin doğrudan hazineye aktarılması amaçlanmıştır. Bu gelirler, özel tüketim işletmelerinden elde edilen normal kârlar, özel tüketim kârları, çalışanların veya özel tüketime girdi sağlayan çiftçi ve tüccarların gelirlerinden kesilen gelir vergileri, tekel mallarına uygulanan iç gelir veya işlem vergileri ve savunma vergilerinden oluşmaktadır. 1923-1931 döneminde, yabancı sermayeli şirketlerin anonim şirketlerin ödenmiş sermayesinin %43'üne veya 71 milyon TL'ye tekabül eden önemli bir kısmına sahip olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca, İnhisar İdaresi altındaki bazı Türk anonim şirketlerinin de yabancı sermayeli olduğunu belirtmek önemlidir. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı Milli Mücadele'ye katılmış bazı kişilerin de yabancı sermayeli anonim şirketlerde hissedar ya da yönetim kurulu üyesi olarak görev aldıkları görülmüştür; bunlar arasında askerler, bürokratlar ve siyasetçiler de vardır. Şevket Süreyya Aydemir, yaşanan bu durumu eski mücadele günlerinin asker, idareci veya siyasetçilerinden oluşan bazı kişilerin, iş dünyasından olmamakla birlikte yeni dönemin ekonomik işlerini ve imkanlarını devletin gücüyle kendi çıkarları için kullanma çabaları içinde olduklarını ifade etmiştir.[111]

2.4. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulamaları

Son yıllarında sık sık çatışmalara sahne olan Osmanlı Devleti, genç Türkiye Cumhuriyeti'ne olumlu bir ekonomik miras bırakmamıştır. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekildiği dönem olarak kabul edilen Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Kurtuluş Savaşı'nı takiben kurulmuştu. 19. Yüzyılda Avrupa'da "hasta adam" olarak anılan devletin siyasi ve ekonomik durumu, gerilemesi nedeniyle giderek kötüleşmiştir. Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının Osmanlı Devleti'nden devraldığı ekonomik yapı, savaşın yol açtığı yıkım nedeniyle ne yazık ki zayıf, az

[110] Güneri Akalın, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları,* T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008, s.70

[111] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* III. Cilt, 9. Baskı, İstanbul 1985, s.34

gelişmiş işlevsiz ve sermayesi yetersizdi. Osmanlı Devleti'nden devralınan miras nedeniyle teknolojik yetersizlikler vardı. Ayrıca, yeni bağımsız devlette hızlı bir kalkınma sağlamak için izlenecek yollar hemen belli değildi. [112]

Yeni Türkiye'nin liderleri siyasi bağımsızlığın sağlanması ve istikrarlı bir şekilde yürütülmesi için çok önemli bir adım olarak gördükleri iktisadi bağımsızlık için çalışmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarından dersler çıkararak Kurtuluş Savaşı'ndan sonra uygulanan ekonomi politikasının ve düzenlemelerin birçoğu ülkenin dışa bağımlılığını engellemek üzere tasarlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarının yönetici kadroları her alanda devlet egemenliğini sağlamak amacıyla ekonomiye milli bir nitelik kazandırmaya çalışmıştır.[113] Bu doğrultuda devlete ait olan limanlar yerel yönetimler tarafından yönetilen anonim şirketlere devredildi. Cumhuriyet kadrolarının Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında yetişmiş olmaları, yabancı şirketlere ve girişimlere kuşkuyla yaklaşmalarına neden olmuştur. Cumhuriyet öncesinde Türkiye'deki yabancı sermaye, ülkenin dış ticaretinin genişlemesi için elzem olan liman kentlerindeki bankacılık, taşımacılık, liman ve kentsel hizmetler sektörlerinde yoğunlaşmıştı.[114] İnhisarlar, istihdam sağlayarak ve üretimi ve yatırımı teşvik ederek, ekonominin canlanmasına ve hükümetin yetkilerinin büyük ölçüde genişletilmesine yardımcı olmuştur.[115] 1923 Lozan Antlaşması gümrük vergilerini 1916 seviyelerinde tutmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında hükümetin özel tüketim vergisi uygulamaları konusundaki tutumunun net olmadığı görülmektedir. Bu durumdan kaynaklanan bütçe açığını gidermek için hükümet serbest fiyatlı tüketim vergisi uygulamasına başvurmuştur. [116] Bu konuda ilk inhisarların başında kibrit inhisarı gelmekteydi. Ancak 1923'ten 1929'a kadar açık ve serbest ekonomi koşulları ile yeniden yapılanma döneminde devlet sermayesi ve özel teşebbüs, devlet teşvik ve girişimleriyle desteklendi. Bu nedenle, 1920'lerde inhisar uygulamalarına ilişkin belirgin bir düzenleme

---

[112] Ömer Celal Sarç, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları, Çağdaş, Düşüncenin Işığında Atatürk,* İstanbul, 1983, s. 337
[113] Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 50
[114] Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999),* İmaj Yayınevi, Ankara, 1999, s. 10
[115] Güdek ve Gölçek, ''Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto ve İspirtolu İçkiler ile Kibrit'', s. 285
[116] Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 50

yapılamadı. 1920'lerde ekonominin ilerleme seviyesi, endüstrinin kendi kendine büyümesine izin verecek yeterli sermaye birikimini sağlayamamaktaydı.[117]

İnhisarların belirli kısıtlamaları ve düzenlemeleri vardı ve gelirin bir kısmı devlete havale edilmek üzere devlet bünyesinde oluşturulan özel şirketlere veya kuruluşlara bıraktı. Devlet, bir yandan temel gereksinmelerin karşılanması yönünde üretimi desteklerken, aynı zamanda, inhisarlar aracılığıyla üretim için gereken ekonomik ve sosyal altyapıyı oluşturmada liderlik görevini üstlendi.[118] Türkiye, Osmanlı Devleti'nden devr alınan miras ile Avrupalı devletlerin denetimi altında bulunan ve hazine gelirlerinin bir kısmı elinde olan Duyun-u Umumiye İdaresini karşısında bulmuştu. Cumhuriyet hükümeti bu konudaki ilk düzenlemeleri 1920 yılında Muvazene-i Umumiye Kanunu (Maliye ve Bütçe Kanunu) ile çıkarmıştır. İlgili kanunun 21. Maddesinde, Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bağlı yerlerdeki idaresinin tanındığını ancak elde edilen gelirin Maliye Vekaleti'ne gitmesi gerektiği, giderlerinin ise bütçeden karşılanması istenmiştir. Duyun-u Umumiye'ye bildirilen bu kararla, vergi alma ve vergi toplama hakkının Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ait olduğu ve İstanbul hükümeti ile yapılan tüm anlaşmaların hükümsüz olduğu belirtilmiştir. Daha sonra Ankara'da Duyun-u Umumiye Müdürlüğü kurulmuş ve bu müdürlüğe memurlar atanmıştır.[119]

Cumhuriyetin ilk yıllarına bakıldığında belirlenen ekonomik gelişme hedefleri doğrultusunda kibrit, ülkede sanayisi kurulmak istenen ürünler arasında yer almaktaydı. Öte yandan, yurt içinde bu projeleri başarılı bir şekilde gerçekleştirecek kişilerin ve sermayenin eksikliği, yabancı sermayeden faydalanılması gerektiğini gösteriyordu. Ayrıca kibritin inhisara bağlanması ile, devlet çok ihtiyaç duyduğu yeni gelir akışları sağladı. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yılları inhisar uygulamaları, içinde bulunduğu dönemin ekonomik şartlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak ele alınmalıdır.[120]

Türkiye Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi bir vergi devletiydi. İnhisarların oluşturulmasının amaçlarından biri de vergilerin doğrudan hazineye

---

[117] Çeçen ve Doğruel, *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz,* s. 19

[118] Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi,* s. 84

[119] Güdek ve Gölçek, ''Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto ve İspirtolu İçkiler ile Kibrit'', s. 256

[120] Yalçın Acar, *Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, V. Baskı, Vipaş A.Ş., Bursa, 1999, s. 27

aktarılmasıydı.[121] Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında kibritin inhisara bağlanması ülkenin gelir kaynaklarını arttırmak amacıyla uygulanan ekonomi politikalarından biriydi. Yeni kurulan Cumhuriyetin yöneticileri, bir şekilde yerli üretimi artırmak ve fabrika kurma girişimlerini hızlandırmak isteyerek, hemen sanayi sektöründe hızla çalışmalara başlamıştı. Yetersiz sanayi altyapısı nedeniyle, ülkede fabrikalar yapmak için yabancı şirketlerle ortaklıklar kuruldu. Tek kişiye veya kuruluşlara verilen ticari imtiyazların getirdiği inhisar uygulamaları yabancı işletmeler için oldukça kazançlı olmuştur. [122] Bu dönemde kurulan ilk inhisarlar arasında kibrit inhisarı da bulunmaktadır.[123]

2.5. Cumhuriyetin Yabancı Sermayeli Kibrit İnhisarı Şirketleri

2.5.1. Belçikalı Ozin/Flanders /Sogalfor Kibrit Şirketi

Cumhuriyetin ilanından sonra kibrit üretimi, ithalatı ve satışı 20 Nisan 1924 tarihli ve 490 sayılı Muvazene-i Umumiye (Bütçe) Kanunu'nun sekizinci maddesi ile devlet inhisarına alınmıştır. 490 sayılı Kanun'un sekizinci maddesine göre, "1924 yılı Mart'ından itibaren kibrit imal, ithal, dağıtım ve satışı devlet inhisarındadır".[124] Bu inhisarlar, hükümet veya onun denetimindeki kişiler ve kuruluşlar ya da şirketlere devredilerek kontrol edilirler. Kaçakçılık yapanlar ve inhisar kurallarını ihlal edenler, kaçakçılık yasalarına tabi tutulur ve cezalandırılır.[125] Böylece, inhisarın hükümet tarafından ya da hükümet denetimi altındaki kişi ya da şirketler vasıtasıyla ya da şirketlere devredilerek işletilmesine izin verilmekteydi.[126] Dönemin İsmet Paşa Hükümeti'nin amacı, kısa zamanda kibrit ithalatını devralacak bir şirket tarafından kurulacak ve sözleşme sona erdiğinde hükümete devredilecek olan bir fabrikanın inşa edilerek, yerli üretimle iç tüketimin karşılanması amaçlanmıştır.[127]490 sayılı Muvazene-i Umumiye Kanunu yürürlüğe girdikten sonra

---

[121] Akalın, A*tatürk Dönemi Maliye Politikaları*, s. 70
[122] Yurtoğlu ve Eğilmez, ''Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923- 1950)", s. 1069
[123] Kaya ve Yılmaz, "Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek: Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası", s. 112
[124] TBMM. ZC. Devre: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, s. 1-13
[125] TBMM. ZC. Devre: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924, s. 862-868
[126] Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel,* s. 146
[127] Eryaman Ayşe, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulaması Altında Türkiye'de Kibritin Görünümüne Genel Bir Bakış (1924-1943)", *Soba, Kömür, Kibrit, Kar, Kış*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2023, s. 451

hükümet, aynı yıl kibrit inhisarını devretmek için bir ihale açmıştı. 27 Eylül 1924 sonrası yurt içinde tüketilen tüm kibritler hükümet tarafından getirilecekti. Bu nedenle inhisarla ile ilgilenen şirketlerin 26 Ağustos 1924'e kadar teklif vermeleri gerekiyordu. 1924 yılının Eylül ayında on dört şirket ihaleye katıldı. Kibrit inhisarı için teklifleri değerlendiren ihale komisyonu, ilk etapta bu tekliflerden beş tanesi üzerinde durmuştur, yapılacak değerlendirmelerden sonra bunlardan biri tercih edilecekti.[128] İhaleye başvuran şirketler, Arkos şirketi, Akşehirli Hacı Muhammet Efendi, Belçikalı, İsviçreli, Çekoslovakyalı sermayedarlardı.[129] Bu dönemde, Ivar Kreuger yönetimindeki Swedish Match Company (SMC) de büyüme stratejisini dünya kibrit piyasasında sürdürürken, Türkiye'deki kibrit pazarını da elde etmek istiyordu.[130] Ancak, Türk hükümeti, inhisarı işletmek üzere kurulacak şirkette Türklerin çoğunlukta olmasını istiyor ve üretilen kibritlerin iç tüketimin tamamını karşılayacak şekilde ve Türkiye'de üretilmesi gibi şartlar öne sürüyordu. Ancak, bu şartlar Swedish Match Company'nin Türkiye pazarıyla ilgili beklentileriyle uyuşmamıştır. Kibrit üretim, ithalat, satış ve dağıtımının inhisara bağlanması için yapılan ihaleyi, 8 Aralık 1924'te, yeni ve küçük bir işletme olan Belçikalı S.A. Usines Allumettiere de Flanders/Ozin- Allumetier de Flandre S.A şirketi kazanmıştır.[131] Bir müddet sonra, adı *Sogalfor***,** (Societe General Allumettiere et Forestiere) olarak değiştirilen şirket, Türkiye'de kibrit ithalatını devralarak kibrit fabrikası inşası taahhüdüyle kibrit inhisarı bu şirkete 25 yıl müddetle devredilmiştir. Hükümet, Türkiye'de yapılacak kibrit fabrikasının inşaatını hızlandırmak için şirketin Belçika'da bulunan fabrikası'ndan yüksek maliyetle kibrit ithalatı yapmayı kabul etmiştir.[132]

2.5.2. Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin Kuruluşu

Türkiye namına, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey ve Belçikalı Sogalfor şirketininin kurucu üyesi Monsieur Robert de Bodt, arasında yapılan sözleşme ile 18

---

[128]"Kibrit İnhisarına Dair Tekliflerin Tetkiki" Hâkimiyet-i Milliye, 16 Kasım 1924, s. 1
[129] "Kibrit Fabrikaları İmtiyazı", Cumhuriyet, 2 Kasım 1924, s. 2
[130] Frank Partnoy*, The Match King: Ivar Kreuger the financial genius behind a century of wall street scandals* (1st ed.), Public Affairs, New York 2009, s.71
[131] US NA, M-1224-R-13, Statistical Inquiry into Financial Situation of Turkey, "Reports and Documents", 15 Ocak 1930, File No: 944, s. 41;
[132] Ayşe Eryaman, ''Mebuslar Kibrit İnhisarı Hakkında Ne Düşünüyorlardı? TBMM'ye Yansıyan Cereyanlar (1924-1943)'', *Soba, Kömür, Kibrit, Kar, Kış*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, s. 430

Ocak 1925 tarihinde *Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş* (Societe Anonyme Turque du Monopole des Allumettes en Turquie**)** kurulmuştur.[133] Şirket, inhisar anlaşması sonrası hızla büyümeye başlamıştır. Büyümesinin en önemli nedenlerinden biri Türkiye'de elde ettiği kibrit inhisarıdır.

Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş ile yapılan 25 yıllık inhisar sözleşmesine göre;[134]

- Sözleşme 1 Nisan 1925 tarihinde başlayacak ve 1 Mart 1950 tarihinde bitecektir.
- İstanbul, Ankara ya da İzmir şehirlerinden biri şirket merkezi olacaktır.
- Türk üyelerin çoğunluğu hisselerin yarısından fazlasına sahip olacak ve yönetim kurulunda bir kişi daha bulunacaktı.
- Kibrit kutuları Türk devletinin işaretini taşıyacak ve kibritler genellikle üç kart boyutunda olacaktır. Kibritler başka bir şekil veya boyutta ithal edilemeyecek veya üretilemeyecekti.
- Lisans sahibi işletmeciler, Türkiye'nin her yerinde kibrit bulundurulmasını zorunlu kılacaktır.
- Türkiye'nin her yerinde kibrit kutuları 100 paraya satılacaktır.
- Kibritlerin kalitesi hakkında bilgi edinmek isteyenler, kibritler ithal ya da yerli üretim ise defterdarlıkta bulunan şartnamelere başvuracaklardı.
- Anlaşma şartlarına göre şirket, Türkiye'nin kibrit ihtiyacını üç yıl içinde yerli ağaç kullanarak karşılayacaktı.
- Şirket, üç yıl içinde yeterli kapasiteye ve en yeni makinelere sahip bir fabrika inşa edecekti.[135]
- Fabrika inşaatı tamamlanıncaya kadar şirket iç piyasada kullanılmak üzere getireceği kibritlerde gümrük vergisinden muaf olacaktı.
- İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon gümrüklerine getirilecek kibritler fabrika inşa edilinceye kadar ithal edilecekti.
- Bu sözleşmeye göre, kibrit fabrikası için gerekli uzmanlardan başka, şirkette çalışacak memur ve işçilerin en az yarısı Türk olacak, sermaye Türkiye tarafından sağlanacaktı.

---

[133] BCA, 30-18-1-1/12 - 69 -15, 18.01.1925

[134] Hükümet-i Cumhuriyet ile 8 Kânûn-i Evvel 1924 Tarihinde Mün'akid Kibrit İnhisarı Mukavelenâmesi, İstanbul 1926, Cumhuriyet Matbaası

[135] "Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden", Cumhuriyet, 20 Şubat 1925, s. 6

- Şirket, anlaşmanın ilk yılında 1.305.000 lira ödeyecek, ardından 25 yıl boyunca her yıl 1.740.000 lira ödeyecektir.[136]

Türk Hükümeti, anlaşmanın imzalanmasından sonra gazetelere ilan vererek, stoklarında kibrit bulunduran tüm tüccar ve esnafın aşağıdaki talimatlara uymaları gerektiğini duyurmuştur:

- Tüm kibrit tüccarları ve esnafı, duyuru tarihini takiben 15 gün içinde mevcut stoklarının türü, çeşidi, markası ve miktarını ayrıntılı olarak belirten bir beyanname hazırlamakla yükümlüdür.
- Söz konusu tüccar ve esnaf, 28 Şubat 1925 tarihine kadar kibritlerini yabancı ülkelerde kullanabilir veya ihraç edebilir.
- Tüccar ve esnafın elinde bulundurduğu kibritler 28 Ocak 1925 tarihinden sonra kaçak sayılacak ve bu tüccarlar kaçakçılık suçuyla cezalandırılıcaktır.
- Türkiye'de kibrit satışı 1 Mart 1925 tarihinden itibaren sadece tekel şirketinden satış belgesi almış bayiler tarafından yapılacaktır.[137]

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından, Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş 18 Ocak 1925'te kurulmuştur. Kuruluş sermayesi 600.000 TL olarak belirlenmiştir.[138] Daha sonra şirketin sermayesi fabrikanın inşaatı için 1.200.000 TL'ye yükseltilmiştir. Chester Demiryolu projesinde aracılık yapan ve Chester Emin olarak anılan Emin Bey, Yönetim Kurulu Başkanlığı'na, Cemal Hüsnü (Taray) ise Genel Müdürlük görevine getirildi. Şirketin hissedarları arasında İsmet İnönü, ve Celal Bayar gibi önemli devlet adamları da bulunmaktadır. İthal edilen bu kibritler 1925 yılının sonlarından itibaren Türkiye pazarında yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.[139]

Türk Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin kurulmasının ardından şirket, 1925 yılının ikinci çeyreğinde Rusya'dan yaptığı kibrit alımlarını Sogalfor'un Belçika'daki fabrikasına kaydırmaya karar vermiştir. Şirketin yabancı ortakları ve Türk ortakları arasında yapılan gizli bir anlaşmada, kibrit alımlarının Belçika'daki Flander Fabrikası'ndan yapılması

---

[136] US NA, M-1224-R-13, Statistical Inquiry Into Financial Situation of Turkey, "Reports and Documents", 15 Ocak 1930, File No: 944, s. 40

[137] Hükümet-i Cumhuriye ile 8 Kânunuevvel 1924 Tarihinde Mün'akıd Kibrit İnhisarı Mukavelenamesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1926

[138] US NA, M-1224-R-13, Statistical Inquiry Into Financial Situation of Turkey, "Reports and Documents", 15 Ocak 1930, File No: 944, s. 41

[139] "Kibrit Satanlara!", Hakimiyet-i Milliye, 10 Aralık 1924, s. 4

halinde Türkiye'de kurulacak fabrikanın altı ay içinde faaliyete geçeceğine dair Türk ortakların ikna edildikleri ortaya çıkmıştır. 1925 yılı sonuna kadar Türkiye 587.379 TL değerinde 1.057.311 kg kibrit ithal etmiştir. Bu kibritlerin büyük çoğunluğu Belçika ve Rusya tarafından tedarik edilmiş olup, Belçika toplam değer ve miktarın %61'ini, Rusya ise %37'sini oluşturmaktadır.[140]

Şirketle yapılan sözleşmenin maddelerinden biri de, fabrikanın hammadde olarak yerli odun kullanılmasını gerektiren bir hüküm içermekteydi. Bu nedenle, fabrikanın hammadde kaynaklarına yakın bir konumda inşa edilmesi gerekmekteydi. Adapazarı Bolu, Kastamonu ve civar bölgelerde araştırma yapmak için bir Türk orman mühendisi iki Belçikalı uzman, ve iki araştırmacıdan oluşan bir araştırma ekibi oluşturuldu.[141] Gür ormanları ve deniz ulaşımına kolay erişimi gibi sebeplerle Karadeniz Bölgesi ideal yer olarak görülerek fabrikanın Sinop'ta kurulmasına karar verilmiştir. [142]

2.5.3. Sinop Kibrit Fabrikası

Sinop'ta 1926'da temelleri atılan fabrika 1 Ocak 1928'de üretime açılması planlandığı halde Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş yetkililerinin, ithalat yapmayı daha cazip bulması ve inşaatın yapımını ağırdan alması sebebiyle üç yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen fabrikanın inşaatını tamamlayamamıştır.[143] Deniz ulaşımından faydalanabilmek için 220 metre uzunluğunda kıyıda bir iskele yapılmıştır. Yerli işçilerle birlikte çalışmak için yurtdışından yabancı işçiler de getirilmiştir. Ancak inşaat zemininde meydana gelen çöküntü sebebiyle fabrika faaliyete geçemeden kısa bir zaman sonra da kullanılmaz duruma gelmiş, yerli üretime bir türlü geçilememiştir. İnşaat alanının fabrika inşaatı için uygun olmadığı ve şirketin ucuz malzeme kullandığı yönündeki söylentilere rağmen fabrika inşaatı devam etmiştir. Nitekim inşaatın tamamlanmasından kısa bir süre sonra sorunlar ortaya çıkmaya başlamış ve sonunda fabrikanın üretimi durdurulmuştur. Büyük umutlarla temelleri atılan fabrikanın inşaat aşamasında çeşitli zorluklarla

---

[140] Arol, ''Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952'', s.132

[141] Deniz ve İmamoğlu, ''Sinop Kibrit Fabrikası'', s. 99-100

[142] Kaya ve Yılmaz, ''Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası'', s.132

[143] US NA, M-1224-R-13, Statistical Inquiry Into Financial Situation of Turkey, "Reports and Documents", 15 Ocak 1930, File NO: 944, s. 41

karşılaşılmıştı. [144] Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş yönetimindeki Türkler fabrikanın inşaatını hızlandırmak amacıyla Sogalfor'un, Belçika'daki kibrit fabrikasından yüksek maliyetle kibrit ithal etmeyi kabul etmişlerdir. 1925 yılının ortalarından itibaren Belçika'dan ithal edilen kibritler Türk pazarında kontrolü ele geçirdi. Belçikalı Sogalfor şirketi yetkilileri, fabrika inşaatını tamamlama konusunu önemsemiyordu. Fabrikanın kuruluşunu erteleyerek, bu kazançlı durumunu korumak istiyordu. Bu durum Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'nin yönetimindeki Türklerle Belçikalılar arasında anlaşmazlık yaratıyordu. Belçikalı şirketin fabrika inşaatını erteleyerek kibrit ithalatını sürdürmek istemesi şirkete karşı ciddi tepkilere neden olmuştu. Dönemin Antalya Milletvekili Rasih Bey, konu hakkında mecliste yaptığı konuşmada çok sert eleştirilerde bulunmuştur.[145]
Rasih Bey, kibrit şirketinin durumu hakkında Maliye Vekâleti'ne yönelttiği soru ile kibrit şirketinin dışarıdan kibrit ithali için hükümetten izin isteyip istemediğini, yine şirketin sermayesini hükümetten aldığı kibritlerle sağladığını ve şirketin kendisinin sermaye getirmediğini iddia ederek, bunların doğruluğu hakkında sorular sormuştur.[146] Ayrıca Sinop Kibrit Fabrikası ile ilgili olarak ise, şirketin kendisine yapılan ihtarlara rağmen fabrikayı temeli kayan bir yerde inşa ettiğini belirterek bu konuda açıklama yapılmasını istemiştir. Şirketin bu girişimleri karşısında, hükümetin nasıl tedbir aldığını da sorgulamıştır. Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey, ilk olarak şirketin ihtarlara rağmen temel tutmayacağı belli olan olan bir arazi üzerinde fabrikayı inşa ettiği konusundaki eleştirilere cevap vermiştir. Başlangıçta bu konu ile ilgili şirkete resmi olarak böyle bir uyarının yapılmadığını belirtmiştir. Fakat fabrikanın yapımına başlandıktan sonra, fabrika ile ilgili iddiaların netleşmesi ile şirketin, yapılan fabrikayı teslim etmekten kaçındığını beyan etmiştir. Ardından, şirketin bu durumu karşısında hükümetin aldığı tedbirlere değinen Maliye Vekili Saraçoğlu, yapılan incelemeler sonucunda anlaşmanın feshini gerektiren bazı durumların olduğunu, bu durum netleştikten sonra hükümetin

---

[144] …Sinop'ta inşa edilen kibrit fabrikası'nın inşaatından kısa bir süre sonra binanın duvarlarında çatlaklar fark edildi. Fabrika yavaş yavaş denize doğru kaymaya başladı. Denize doğru kaymasının nedeni, yapı zemininin yumuşak ve killi arazi üzerinde olmasıydı. Beton ve demir kazıklardan oluşturulan setler olmasına rağmen, kayma önlenememiştir. Fabrika binası kuzey rüzgarlarıyla taşınan kumulların işgaline maruz kalmıştır. Fabrikanın çatısı ve denize bakan cephesi kumların ağırlığı sebebiyle zarar görmüş ve işlevsiz duruma gelmiştir. "Sinop Kibrit Fabrikası", Akşam, 27 Mart 1928, s. 3
[145] Ayşe Eryaman, ''Mebuslar Kibrit İnhisarı Hakkında Ne Düşünüyorlardı? TBMM'ye Yansıyan Cereyanlar (1924-1943)'', s. 431
[146] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.04.1928, s. 142

şirkete karşı alınması gereken tedbirleri alacağını belirtmiştir.[147] Maliye Vekili Saraçoğlu'nun açıklamaları üzerine Rasih Bey inhisar şirketine karşı eleştirisine devam etmiştir. Şirketin fabrikayı zamanında inşa etmemesine rağmen kibrit ithalatı için yeniden talepte bulunacağını ve yakında hükümete resmi başvuru yapacağı bilgisini aldığını ifade ederek, şirketin fabrikayı inşa etmek için kendilerine verilen sürenin dolduğunu, fabrikanın sağlam temel üzerine yapılmamasının ve yıkılmasının doğrudan doğruya şirketin kasıtlı bir hareketi sonucu olduğunu belirtmiş, kibrit şirketinin ülkeyi Belçika'daki Flander Kibrit Fabrikasının bir pazarı olarak gördüğünü iddia ederek hükümetin bu duruma asla müsade etmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Rasih Bey konuşmasının devamında, kibrit inhisar şirketinin Belçika'dan kibrit ithalatına ilişkin politikasını da eleştirerek kibritleri satın alırken devleti kandırdığını, ihale düzenleyip malı daha ucuza alınmasını sağlamak gerektiği halde kesinlikle bunu yapmadığını ihaleye birçok başvuru sahibinin 20 lira ödemeyi teklif etmelerine rağmen şirket tarafından kabul edilmeyerek 30 lira maliyet fiyatı olarak kaydettirdiğini ve bu durumun ne zamandan beri süregeldiğinin araştırılması gerektiğini Maliye Vekaleti'nin konu ile ilgilenip bu şirketin faaliyetine son vermesi gerektiğini vurgulamıştır.[148]

Rasih Bey yaptığı açıklamalarda bu yaşanan olumsuz durumların sonucu olarak fabrikanın faaliyette bulunacak şekilde inşa edilmemesinin sebebini şirketin niyetinin en baştan belli olduğunu ve kasti hareketi sonucu olduğunu belirmiştir.[149] Şirketin Türkiye de kendi ticari kaygılarını ön planda tuttuğunu ve fabrikayı bile bile bozuk zeminli araziye yaptığını yeniden vurgulayarak eleştirilerini dile getirmiştir. Bu noktada, şirketin bu hatasının bedelini ödemesi gerektiğini savunan Rasih Bey, şirketin anlaşmasının feshedilerek, memleketin ve milletin hukukunun korunması gerekliliğini savunmuştur. Bu bilgiler değerlendirildiğinde, Belçikalı şirketin fabrika inşaatını ağırdan alması ve Belçika'dan kibrit ithal etmek suretiyle kibrit inhisarı işini yürütmesi yönündeki tutumu nedeniyle mecliste milletvekilleri arasında şirketin aleyhinde olunduğu hararetli tartışmalara sahne olmuştur. 1926 yılında Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltmak ve sanayisini geliştirmek amacıyla Sinop'ta kibrit fabrikası kurulması için yapılan girişimler sonucu ortaya çıkan gelişmeler, ilerleyen yıllarda farklı bir şekil almıştır. Cumhuriyet

[147] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.04.1928, s. 143
[148] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.04.1928, s. 144
[149] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.04.1928, s. 145

döneminde ülkenin ilk kibrit fabrikasının tekel olarak Sinop'ta kurulması planlanmış ve bölgenin gelişimine önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Ancak Sinop, Türkiye'nin ilk endüstri şehirlerinden biri olma fırsatını, Kibrit Fabrikası girişiminin başarısız olması sebebiyle kaçırmıştır.[150]

2.6. Ivar Kreuger'in Türkiye Kibrit T.A. Ş'ye Ait Hisseleri Satın Alması

1924 yılında Türk Hükümetinin kibrit inhisarı işletmesinin devredilmesi için düzenlediği ihaleye, dönemin ''kibrit kralı'' olarak tanınan İsveçli iş adamı Ivar Kreuger da başvurmuştur.[151] Ancak Belçikalı şirket Sogalfor'a karşı ihaleyi kaybetmiştir. İsveç'te kibrit inhisarı ile elde ettiği mali nüfuzunu kullanan Kreuger, 1925 yılından bu yana düşük döviz rezervlerine sahip olan bu ülkelerden uzun vadeli krediler karşılığında kibrit üretim ve satışından tekel hakkı elde etmiştir.[152] Bu ülkelerden birisi de Türkiye olmuştur. 1920'lerin başından itibaren Türkiye'deki kibrit piyasasında yer edinmeye çalışan Kreuger, uzun süren görüşmelerin ardından Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin hisselerinin Belçikalılara ait olan payını şirketin kurucu ortaklarından olan Monsieur De Bodt'u ikna ederek 1926'da satın almıştır. Ancak, Türk hükümetinin kibrit inhisarının işletilmesi konusunda Belçikalı şirkete güvensizliği nedeniyle bu satış işlemi Türk kamuoyundan gizli tutulmuştur. Kreuger, Belçika'da kibrit pazarına girmekle kalmayıp ayrıca bu şirket aracılığıyla Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'ye ortak olmuştur.[153]

O yıllarda Ivar Kreuger'un şirketi Swedish Match Company, küresel bir kibrit imparatorluğuna dönüşmüştü. İki Dünya Savaşı arası dönemde siyasi ve ekonomik zorluklara rağmen dünya kibrit piyasasını geniş ölçüde kontrol etmeyi başarmıştı. 36

---

[150] Eryaman, ''Mebuslar Kibrit inhisarı Hakkında Ne Düşünüyorlardı? TBMM'ye Yansıyan Cereyanlar (1924-1943)'', s. 431

[151] "Asıl mesleği inşaat mühendisliği olan ve kibrit kralı olarak da tanınan Ivar Kreuger, 1905 yılında Svenska Tändsticks AB (SMC) adlı kibrit şirketini kurdu. Şirketin zararlı kimyasallar içermeyen inovatif ürünü "güvenli kibrit" büyük ilgi gördü. Svenska Tändsticks AB, Birinci Dünya Savaşı esnasında İsveç'te kibrit üretiminde tekel konumunda bulunuyordu. Küçük bir aile işletmesi olarak ortaya çıkan bu iş, daha sonra 600 milyon dolar değerinde küresel bir imparatorluğa dönüştü. Kreuger, 1920'lerde İsveç'in finans piyasalarındaki düşük hisse değerlemesinden yararlanarak, özellikle ahşap ve demir endüstrilerinden oluşan birçok şirkete yatırım yapmıştır. Ivar Kreuger'ın başarılarına rağmen hayatı 1932'de Paris'te trajik bir şekilde sona ermiştir.", Serhat Türken, "İsveç İşletme Tarihinde Tartışmalı Bir Portre: Bir Bilimsel Biyografi Denemesi, Ivar Kreuger", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi,* 11(2), 1-14, s. 5

[152] J. F. Deck, ''The Matchstick Colossus'', Source: *Foreign Affairs,* Oct. 1930, Vol. 9, No. 1 (Oct. 1930), p. 151, Published by: Council on Foreign Relations, (erişim Tarihi: 21.03.2023)

[153] Frank Partnoy*, The Match King: Ivar Kreuger the financial genius behind a century of wall street scandals*, s. 157

ülkede kibrit üretmeye başlamış, 16 ülkede de kibrit inhisarı oluşturmuş ve dünya kibrit pazarının % 40'ını elde etmişti. 1928 yılının başlarında Ivar Kreuger, küresel kibrit üretiminin yüzde ellisinden fazlasına hakim olma hedefini taşımaktaydı. Bir sonraki yıl, Kreuger'in kurumsal menkul kıymetleri hem Amerika Birleşik Devletleri'nde hem de küresel çapta en çok sahip olunan hisse senetleri ve tahvilleri olarak ortaya çıkmıştır. Kreuger'ın dünya için bir tür özel finansör olarak var olması ve hükümetlerle karmaşık krediler müzakere etmesi açısından dikkate değer birisiydi. Kanada, Peru, Polonya, Ekvador, Estonya, Fransa, Yunanistan, Macaristan, Letonya, Portekiz, Romanya, Yugoslavya, Almanya, Bolivya, Bulgaristan, Guatemala, Litvanya ve Türkiye ile on yıldan fazla bir süre içinde inhisar anlaşmaları gerçekleştirdi.[154]

1928 yılının ortalarına gelindiğinde, Ivar Kreuger'ın ABD'nin Delaware eyaletinde kurulmuş olan The American-European Match Corporation*,* adındaki şirket, Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin kalan hisse payınıda satın almıştır.[155] İlk zamanlarda faaliyette olmayan bu şirketin ünvanı Türkiye ile yapılan inhisar anlaşması sonrasında *The American-Turkish Investment Corporation* olarak değiştirilmiştir.[156]

Şirket hisseleri tek elde toplandıktan sonra şirket temsilcisi Ernest A. Hoffman, Sinop'ta yeni bir fabrika inşa etme konusunda Türk Hükümeti ile iletişime geçerek anlaşmazlığı çözmeyi ve şirketin sözleşmesinin devam ettirilmesi için hükümeti ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Türk Hükümeti anlaşmayı kabul etmemiştir.[157] Türkiye'deki bu gelişmeler Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin gizli sahibi Kreuger için de olumsuz bir gelişmedir. Bu dönemde çakmakların inhisar altında olmaması kibrit satışlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Gerginlik kibrit şirketine de yansıyarak, Kreuger Türkiye kibrit piyasasına giremediği gibi 1927 yılı sonunda Rusya'dan ithalat yapılmaya başlanmasıyla Belçika'daki ana fabrikanın tekel konumununda kırılmasına neden olmuştur.[158]

2 Haziran 1928'de şirket tarafından yükümlülüklerin yerine getirilmemesi neticesinde

---

[154] Frank Partnoy*, The Match King: Ivar Kreuger the financial genius behind a century of wall street scandals*, s.112

[155] US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/4, File: No: 925, "Joseph Grew'un Washington Genel Sekreteri'ne The American European Investment Corp hk gönderdiği rapor", 6 Mart 1930, s. 1

[156] TDA, 539-219637-19, 7 Aralık 1931, s. 4-6

[157] US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/6, File No: 925-926, 27 Mart 1930, s. 1-2

[158] Kaya ve Yılmaz, ''Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası'', s. 121

hükümet, Kibrit İnhisarı T.A. Ş'yi protesto ederek yapılan kontratı feshetmiştir.[159] Ivar Kreuger için kontratın sonlandırılması sürpriz olmamıştır. Bu durumu Türkiye kibrit piyasasına başka koşullarda tekrar girmek için yeni bir fırsat olarak görmüştür. Hükümetin sözleşmeyi feshetmesinden sonra şirket ve Türk Hükümeti arasında karşılıklı dava açılmıştır.[160]

2.7. Devlet İdaresinde Kibrit Uygulamaları (1929)

Kibrit şirketinin feshinin ardından hükümet, yeni inhisar tekliflerini değerlendirmiş ancak uygun bulmayarak reddetmiştir. Kibrit inhisarının bir şirkete devredilmeyerek hükümet tarafından idare edilmesine karar verilmiştir.[161] Bu süreçte kibrit sıkıntısı yaşanmasına meydan vermemek için çeşitli tedbirler de alınmıştır.[162] Fesih kararından sonra, 8 Haziran 1929 tarihinde yürürlüğe giren kanunla kibrit, her çeşit çakmak ve yanıcı taşların üretimi, ithalatı ve satışı "1503 sayılı Kibrit ve Çakmak İnhisarı" Kanunu'na göre düzenlenmiş ve devlet inhisarı altına alınmıştır.[163] Bu düzenlemeyle kibrit üretimi, ithali, ve satışı Maliye Vekâleti'ne devredilmiş Kibrit İnhisarı işletmesi kurulmuştur. [164] Kibrit İnhisarı işletme müdürlüğüne Tahir Kevgep atanmıştır.[165] Kibrit inhisar altına alınırken çakmaklar inhisar altına alınmamıştır. Çakmak kullanımının yaygınlaşmasıyla kibrit satışlarından elde edilen gelir azalmıştır.[166] Bu nedenle Hükümet kibrit üretimine yeni yasal düzenlemeler getirme ihtiyacı hiseetmiştir. Böylece meclis'te kibrit üretiminin düzenlenmesi ve çakmakların da devlet kontrolü altına alınması hakkında kanun tasarısı 1 Haziran 1929'da onaylandı.[167] Bu kanun, her türlü çakmak ve yapay çakmak taşının üretimini, ithalatını ve satışını devletin inhisar lisansı altına almaktadır. Ayrıca, çakmaktaşı ve kibrit yapımında kullanılan tüm makine, araç ve gereçlerin ithalatı, üretimi, alımı ve satımı yasaklanmıştır. Kibrit, çakmak ve çakmak taşları, Maliye Vekaleti tarafından belirlenen ve icra heyeti tarafından tür ve çeşitlerine göre belirlenen fiyatlar üzerinden bayiler

---

[159] *Levant Trade Review,* Cilt: 16, Sayı: 6 Haziran 1928, s. 226
[160] US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/6, File No: 927, 27 Mart 1930, s. 3
[161]" Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrür Etti, Akşam, 25 Ağustos 1928, s. 1
[162] "Kibrit Geliyor", Akşam, 11 Temmuz 1928, s. 2
[163] Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, C.1(1929-1932), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1988, s. 348-349
[164] Resmi Gazete, 8 Haziran 1929, Sayı: 75109
[165] BCA, 30-11-1-0-51-30-4, 08.06.1929
[166] TBMM.ZC. Devre: III, Cilt 12, Birleşim: 66, 18.05.1929, s.2
[167] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s. 228

aracılığıyla satılması zorunlu kılınmıştır. Çakmakların da devlet inhisarı altına alınması sonucunda kibrit satışlarında bir artış gerçeklemiştir. Konu ile ilgili İnhisar İdaresi Müdürü Tahir Kevgep Bey gazetelere şu açıklamayı yapmıştır:

> "1929 senesi Haziran'ından Aralık ayı sonuna kadar, 18 bin sandık kibrit satılmıştır. Geçen senenin aynı aylarında 15 bin sandık kibrit satıldığına göre, 3 bin sandık fazla satış yapılmıştır. Çakmak inhisarının tesisi de kibrit satışı fiyatının artmasında etkili olmuştur. Piyasada mevcut kibritlerimiz İsveç ve Rusya'dan getirilmektedir. İstanbul'da günlük 12 sandık hesabiyle 60 bin kutu kibrit satılmaktadır. İstanbul'dan sonra, İzmir, Edirne, Mersin, Manisa ve Aydın gelmektedir. Ankara'da ayda 45 sandık kibrit satılmaktadır.[168]

Devlet tarafından kaçak kibrit ve çakmak gibi eşyalara el konularak ve para cezası uygulanarak bu sorunu çözmek için önlemler alınmıştır. Para cezaları kibrit kutusu başına 25 kuruş, çakmak başına 500 kuruş ve yapay çakmak başına 25 kuruş olarak belirlenmiştir. Kanunun sekizinci maddesine göre, yasaklı maddelerin üretimi, ithalatı ve satışının yönetimi Maliye Vekaleti'ne bağlı müdürlük vasıtasıyla denetlenecekti. Bu maddelerin kanunen izin verilmedikçe şahıslara ve şirketlere devrine izin verilmediğini belirtmek önemlidir.[169]

Kibritin inhisarda bulunduğu ülkelerde, çakmaklara yüksek vergiler uygulanmış, veya tamamen yasaklanmıştı.[170] Bu sebeple çakmaklar da inhisar altına alınarak böyle bir

---

[168] "Kibrit Satışı", Cumhuriyet, 15 Şubat 1930, s. 2

[169] "Kibrit ve Çakmakların İdaresi Hakkında Kanun, alev, kıvılcım veya ısı oluşturmak için kullanılan kibrit, çakmak ve çakmak taşlarının üretimi, ithalatı ve satışının devletin münhasır kontrolü altında olduğunu belirtmektedir. Ancak bu durum mekanizması olmayan sıradan çakmaklar için geçerli değildir. Bu ürünleri satanlar ve yurt dışından sipariş edenler, yasanın yayınlanmasından itibaren bir ay içinde türlerini, miktarlarını ve yerlerini bildirmek zorundadır. Bu ürünler, çakmaklar için önceki tüketim vergisi vergiden düşülerek, özel tüketim vergisi tahsil edilerek serbestçe satılabilir. Kanunun yayımlanmasından önce sipariş edilen ve belgelendirilen ürünler, masraflar ve alınan vergiler göz önünde bulundurularak orijinal faturalarda belirtilen fiyat üzerinden devlet tarafından satın alınacaktır. Çakmaktaşı ve kibrit yapımında kullanılan makine, alet ve ekipmanların ithalatı, üretimi, nakliyesi ve ticareti yasaktır. Bu tür makinelerin sahipleri bunları bir ay içinde mal müdürlüklerine bildirmelidir. (Md. 1,2,3,4)", TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s. 2

[170] "...Söz konusu kanun metni, bu kanun kapsamındaki makine, alet, edevat, kibrit, çakmak ve maddelerin alımı, satımı ve düzenlenmesine ilişkin çeşitli maddeleri özetlemektedir. Madde 6, makine, alet ve edevatın sahibinin başvurması üzerine İnhisar idaresi tarafından satın alınabileceğini, fiyatta anlaşma sağlanamazsa bir komisyon tarafından fiyat takdiri yapılacağını belirtmektedir. Madde 6, kibrit, çakmak ve çakmak taşlarının Maliye Bakanlığı tarafından belirlenen fiyatlarla bayiler aracılığıyla satılmasından bahsetmektedir. Madde 7, yasadışı kibrit ve çakmaklara el konulacağını ve para cezası uygulanacağını belirtmektedir. Madde 8, bu kanun kapsamındaki maddelerin üretim, ithalat ve satışını yönetmek üzere Maliye Vekaleti'ne bağlı bir müdürlük kurulmasını öngörmektedir. 9. Madde İnhisar İdaresi Müdürünün

düzenlemeye gidilmiştir.[171] Bu dönemde ülke için gerekli kibritleri üretmek üzere yeniden bir kibrit fabrikası kurulmasını öneren bir teklif meclis'e sunulmuştur. Teklifte, yabancı ülkelerden kibrit ithal etmenin yüksek maliyetine dikkat çekilmiş ve bu masraftan kaçınmak için bir kibrit fabrikası kurulmasının gerekliliği vurgulanmıştır.[172] Kibrit ve Çakmak İnhisarı Kanunu'nun maddelerinden biri de kibrit fiyatlarının belirlenmesi ile ilgiliydi. Bu nedenle ilgili kanunun 6. maddesine göre inhisar altındaki kibrit, çakmak ve çakmak taşlarının Maliye Vekaleti tarafından saptanan ve kurul onayı ile belirlenen fiyatlar üzerinden satılmasını öngörmüştür.[173] Kibritin devlet işletme idaresi altında olduğu bu dönemde ülkede kibrit sıkıntısı yaşanmasına meydan vermemek için Maliye Vekaleti tarafından ülkenin ihtiyacını karşılamak için ihale ile kibrit siparişinde bulunulmuştur.[174] Hükümet kibrit satın alımlarını en düşük fiyatları sunan şirketlere yönlendirmiştir. Aynı zamanda, tedarikçi şirketler arasındaki rekabet, kibrit fiyatlarının önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. 1928'de Rusya'dan 109.000 kilo kibrit 71.500 liraya, İsviçre'den 108.000 kilo kibrit 39.585 liraya, İsveç'ten 831.854 kilo kibrit 294.936 liraya, Belçika'dan 28.000 kilo kibrit 9.080 liraya ve diğer ülkelerden de 1.191 kilo kibrit 2.526 lira olmak üzere toplam 1.078.045 kilo kibrit 417.627 liraya ithal edilmiştir. İsveç, İsviçre ve Belçika'dan dış alım birim fiyatı 32 ile 36 kuruş arasındaydı. Rus kibritleri ise yaklaşık 65.5 kuruş'a mal oluyordu. 1928'de İsveç kibriti ortalama 35.5 kuruş'a ithalatı yapılırken, 1929 yılında ise 29.9 kuruşa ithal edilecektir. 1.526.909 kilo kibritin fiyatı 456.121 lira iken, Rus kibritinin fiyatı neredeyse dörtte bir oranında düşmüştür. 1928'de ortalama fiyat 65.6 kuruş iken, 1929'da 17.2 kuruş olacaktır. (288.363 kilo kibritin değeri 49.465 lira) Şirketler arasındaki bu rekabet, devlet idaresindeki işletmesine ait kibrit tekeline yüksek kâr sağlamıştır.[175]

İthal edilen kibritlerin bir kısmı İstanbul'un ihtiyacı için ayrılıyordu. Geriye kalan kısmı da Anadolu'ya gönderiliyordu. Bu suretle Hükümet, kibrit ithalatı ile ülkenin kibrit

---

atanmasını düzenlemekte ve idari ve muhasebe konularına ilişkin usulleri düzenlemektedir. 10. Madde İnhisar İdaresinin bütçeleme ve raporlama yükümlülüklerini kapsarken, 11. Madde ticari işler için ek sermayeden bahsetmektedir. Son olarak, 12. Madde kanunun yürürlük tarihini ilan etmekte ve 13. Madde kanunun yürütülmesi sorumluluğunu Maliye Vekiline vermektedir.", TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 01.06.1929, s. 227-229

[171] Eryaman ''Türkiye'de inhisar İdaresi Altında Kibrit ve Çakmak üzerine Bir Değerlendirme'', s. 483

[172] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929

[173] Resmi Gazete, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929, ss. 7509-7510

[174] BCA, 30-18-1-1-29-5, 28.05.1928

[175] "Kibrit Tevziatının Tanzimi", Hâkimiyet-i Milliye, 24 Temmuz 1928, s. 3

ihtiyacını sağlamaya çalışmıştır.[176] Ancak Hükümet'in aldığı önlemlerle, kibrit ihtiyacı giderilmeye çalışılsa da, basında çıkan haberlerden, kibritin ithal edilmek suretiyle tedarik edilmeye çalışılması, bazı şehirlerde çok büyük çapta olmasa bile kibrit sıkıntısı yaşandığını göstermektedir.[177]

Örneğin İzmir'de kibrit sıkıntısı yaşandığına dair basında çıkan haberler karşısında Kibrit İdaresi İşletme Müdürü Tahir Kevgep şöyle bir açıklama da bulunmuştur: "İzmir'e 500 sandık kibrit sevk etmiştik. Bu kibritler evvelki gün İzmir'e varmıştır. Bu kibritler İzmir'in üç aylık ihtiyacını temin edecektir. Artık buhrandan bahse bilmem lüzum var mıdır?"

Kibrit Şirketi Teftiş Heyeti Reisi Hüseyin Avni Bey de İzmir'e giderek, kibrit sıkıntısıyla ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:[178]

> "Artık Anadolu'da bir kibrit buhranı meselesi katiyen mevzuu bahis değildir. Yalnız Muğla'da bir gümrük meselesinden dolayı iki gün kadar biraz sıkıntı çekilmiş, mesela beş kutu isteyene iki kutu verilmiştir. Anadolu'nun her semtinde beş müfettişimiz daimi surette teftişler yapmaktadırlar. İdare her talep vukuunda derhal kibrit gönderecek vaziyeti almıştır."[179]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Hükümetin kibritin ithal edilmek üzere temin etmesindeki süreci başarılı olamamıştır. Kibrit idaresi işletmesinin kibritleri ülke çapında dağıtımında yaşanan sorunlar, bazı bölgelerde kısa süreliğine kibrit kıtlığına neden olmuştur. Kibrit inhisarının devlet kontrolü altında olduğu bu dönem uzun sürmemiştir. Dönemin ekonomik zorlukları nedeniyle hükümet kibrit inhisarını yeniden bir şirkete devretmeye karar vermiştir. Bu dönemde şirketlerden inhisar için teklifler gelmeye başlamıştı. Bu teklif sahiplerinden birisi de daha önce Belçikalı Sogalfor kibrit şirketinin hisselerini satın alan Ivar Kreuger idi. Bu kapsamda, kontratı feshedilen şirketle ilgili anlaşmazlıkların sulh yoluyla halledilmesi ve inhisar işletmesinin adı geçen şirkete devredilmesi için yeni şartlar dahilinde kibrit inhisarının devredilmesi ve yurt içinde kibrit fabirkası açılması koşuluyla Kreuger'a ait Swedish Match Company şirketler grubu ile görüşmelere başlanmıştır.[180] Bu dönemde hükümet, kibrit üretimi yapabilmek ve

---

[176] "Kibrit Şirketi İzmir ve Ankara'ya Kibrit Gönderdi" Akşam, 17 Temmuz 1928, s. 1
[177] "İstanbul'a Kibrit Geldi", Hakimiyet-i Milliye, 15 Temmuz 1928. s. 1
[178] "Buhran Var Mı?" Akşam, 24 Temmuz 1928, s. 1
[179]" Kibrit Buhranı Kalmadı" Akşam, 28 Eylül 1928, s. 2
[180] Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, s .147

ülkede yeniden bir fabrika açmak istiyordu. 1929 Mayıs ayında, Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, kibrit fabrikası açılması için Meclis'ten yetki almıştır.[181]

Stockholm ve Ankara'da yapılan toplantılarda şirket, kibrit ithal etmeye devam etmek istiyordu ve fabrika kurulması fikrine yanaşmıyordu.[182] Ivar Kreuger'in ithalatın devamı için ısrarı Türk Hükümeti tarafından kabul bulmadı.[183] Kreuger bir yandan şirketin faaliyetlerini gizlice takip ederken, diğer yandan Rus kibritlerinin Türkiye pazarına girmesini engellemek için kibrit gönderiyordu.[184] Ancak tedarikçiler arasındaki rekabet, kibrit fiyatlarını çok düşük seviyelere çekmiştir. Kibritin tekrar bir şirkete devredilmesine karar verilen bu dönemde, Türk hükümeti, bir Merkez Bankası'nın kurulması için uzun zamandır çaba harcıyordu.[185] Ancak yabancı sermaye bulma ihtiyacı bankanın kurulmasının önündeki tek engeldi. Bu gelişmeler neticesinde Swedish Match Company ile 1929 yılı sonlarından beri devam eden müzakerelere yeniden başlandı. Ancak Swedish Match Company devre dışına çıktı ve görüşmeler doğrudan The American Turkish Investment Corporation'un temsilcisi Ernest A. Hoffman ile Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu arasında yürütüldü.[186] Ernest A. Hoffman, Türk Hükümeti ile yapılan görüşmelerde farklı tutarlardan oluşan birkaç kredi teklifinde bulundu. 11 milyon dolar karşılığında %6 faizle ve hükümete yıllık aidatı 1.900.000 TL ödenecek şekilde sunulan ilk teklifi Türk hükümeti kabul etmedi.[187] 1929 yılı sonlarına yaklaşıldığında ekonomik buhranın etkilerinin getirdiği kriz sebebiyle, Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, kredi tutarının 20 milyon dolar olması karşılığında inhisar teklifinin kabul edilebileceğini belirtti.[188] Ülkede acil döviz girişine ihtiyaç olması ve Dünya Buhranının etkilerinin artarak devam etmesi üzerine hükümet paniği önlemek ve Türk parasının değerini sabitlemek istiyordu.[189] Diğer taraftan, Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Merkez Bankası'nın sermayesini karşılamak için kredi tutarının 20 milyon dolar olmasında ısrar

---

[181] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, s. 64
[182] Eryaman, ''Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kibrit İnhisarı (1924-1943)'' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXXVII, 2021, s. 199
[183] US NA, M-1224-R-13, 867.51-409, Matches/4, File No: 1026, 6 Mart 1930, s. 1
[184] US NA, M-1224-R-13, 761-672-9, "Failure of Russia To Make Loan…", File No: 1246, 12 Haziran 1930, s. 3
[185] US NA, M-1224-R-14, 867.516-Central Bank of Issues/5, File No: 1085, 15 Temmuz 1930, s. 5
[186] US NA, M-1224-R-18, 867.51, Turkish American Investment Corp/4 File No: 930, 29 Mayıs 1930, s. 1
[187] US NA, M-1224-R18, 867.659/6-Matches, File No: 926, 6 Mart 1930, s. 2
[188] "20 Milyon Dolar Müzakerat Kat'i Bir Safhaya Girdi.", Milliyet, 9 Mayıs 1930, s. 1
[189] US NA, M1224-R-14, 867.51, Shukri Bey Mission/1 File No: 167, 12 Kasım 1930, s. 3

etti, aksi halde görüşmelere devam edilmeyecekti.[190] Bu gelişmeler üzerine, Ernest A. Hoffman Tuz inhisarının güvence olarak gösterilmesi şartıyla 9 milyon dolar ve %7 faizle ikinci bir kredi teklifi sundu. Maliye Vekili, ekonomik krizin yaşandığı bu dönemde acil döviz ihtiyacı olmasına rağmen bu teklifi de reddetti.[191]

Bu dönemde, Türk Hükümeti Almanya, İngiltere ve İtalya olmak üzere farklı ülkelerden kredi arayışları içindeydi ancak olumlu bir sonuç alamadı.[192] Netice itibariyle, Ernest A. Hoffman, Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile tekrar görüşmek üzere 25 Mayıs 1930'da Ankara'ya geldi.[193] İki buçuk saat süren görüşmenin ardından, Türk Hükümeti aldığı kararla kibrit inhisarının verilmesi ve karşılığında merkez bankası için 10 milyon dolar kredi sağlanması hususunda The American Turkish Investment Corporation ile anlaşma sağlamıştır.[194]

[190] US NA, M-1224-R-18, 867.659, Matches/6 File No: 925, 6 Mart 1930, s. 2
[191] US NA, M-1224-R-18, 867.659, Matches/6 File No: 926, 6 Mart 1930, s. 3
[192] US NA, M-1224-R-13, 867.51/421, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 1240, 18 Haziran 1930 s. 3; US NA, M-1224-R-13, 867-51/422- The American Turkish Investment Corp/6, File: No 1242, 24 Haziran 1930
[193] US NA, M-1224-R-13, 867.51, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 931, 29 Mayıs 1930 s. 2
[194] US NA, M-1224-R-18, 867-659, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 928, 16 Haziran 1930 s. 1

3. BÖLÜM: KİBRİT İNHİSARININ THE AMERICAN TURKISH INVESTMENT CORPORATION'A DEVRİ VE BÜYÜKDERE KİBRİT FABRİKASI

3.1 The American Turkish Investment Corporation ile Yapılan İnhisar Anlaşması

Kibrit İnhisarı işletmesinin 14 Haziran 1930 tarihli sözleşmesine göre; Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı Delaware Eyaleti yasalarına uygun olarak The American Turkish Investment Corporation şirketine 25 yıllığına kibrit inhisarı devredilmiştir. Bu şirket, Türk Hükümetine mukavele şartlarına göre on milyon dolarlık bir kredi vermiştir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kuruluşu için gerekli sermaye bu kredi ile sağlanmıştır.[195] Anlaşma, şirket temsilcisi Ernest A. Hoffman ile Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu arasında imzalanmıştır.[196] 30 Haziran'da kanun metni Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.[197]

1 Temmuz 1930 tarihi itibariyle geçerli olan 25 yıllık inhisar sözleşmesi koşullarına göre:

---

[195] US NA, M-1224-R-13, 867-51-42 The American Turkish Investment Corp/1 File No: 1039, 16 Haziran 1930, s. 1235-1236

[196] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s. 244

[197] Kanun metni şöyleydi: Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz akdine dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası MA. Kibrit ve Çakmak Tekelinin Bir Yabancı Şirkete Devredilmesi ve Karşılığında 10 Milyon Dolar Ödünç Alınmasına İlişkin Yasa Tasarısı (Maliye Vekâletince Hazırlanmıştır). 10 Haziran 1930 Başvekil İsmet. ESBABI MUCİBE: ''Kibrit inhisarını işletmekte olan şirketin mukavelenamesinde tayin edilen müddet zarfında inşa etmesi lazım gelen kibrit fabrikasının şirketin sun'u taksiri yüzünden işleyebilecek bir halde ve mevkide yapılmaması ve Hükümete vermekle mükellef maktu inhisar resminin miatlarında vermemesi sebeplerile hukukçulardan mürekkep bir heyeti müşavirenin reyile mukavelesi fesh ve doğrudan doğruya hükümet tarafından mensup bir müdüriyet marifetile idare edilmek üzere şirketin bütün menkul emvaline vaziyet edilmiş idi. Şirket bir taraftan keyfiyeti fesh ve vaz'iyet dolayısile hükümet aleyhine dava açmış, hükümette şirketin teminatı olan yüz elli bin lirayı tahsil için işlerini likide etmekte olan bir banka aleyhine ikamei dava etmiş idi. Bu davaların devam ettiği sırada diğer cihetten de fesh olunan mukavelenamesi şirketin yüzde elli hissesine sahip olan (Di Amerikan Türkiş İnvestment Korporeşön) şirketile bu ihtilâfların şulhan halli ve inhisar işletmesinin mezkûr şirkete iadesi için bir seneden beri müzakereler cereyan etmiştir. Bu müzakereler neticesinde iktisadî vaziyet ve inkişafimizin istilzam ettiği ihtiyaçlara mühim bir yardımı olacağı kuvvetle memul olan on milyon dolarlık başa baş ve şeraiti iktisadiyemize göre mutedil olduğu dergâr olan muayyen bir faizli istikraz akti mukabilinde inhisar işletmesinin şirkete iadesine muvafakat edilmiş ve buna mukabil eski mukavelenameden yirmi beş bin sandıktan fazla satışlardan hazineye tediye edilecek menfaat hissesi bir tenzile tabi tutulmuştu. Bundan başka şirketin vergi mükellefiyetleri elli bin liralık bir maktua bağlanmış ve eski mukaveleye nazaran yeni mukavelenin eşkâle ve şirketle Hükümet arasında nizaların tahkim suretile halli gibi bazı tadilât yapılmıştır. Merbut mukavelename bu esaslara göre tanzim kılınmıştır. Bu lâyihai kanuniye bu sebeple takdim kılınmıştı., Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On Milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940, s. 2; Resmi Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s. 9166

kibrit şirketi anlaşmanın meclis tarafından kabul edilmesinin ardından iki yıl içinde İstanbul'da, ülkenin kibrit gereksinimini karşılayacak bir tesis inşa ederek, inhisarın süresi dolduğunda hükümete devretmeyi taahhüt etmiştir.[198] 15 haziran 1930 tarihli meclis oturumunda Aydın Milletvekili Tahsin Bey kibrit fabrikasının neden Anadolu'da değilde İstanbul'da inşa edileceğini sorgulamıştır. Şükrü Saraçoğlu konu ile ilgili açıklamasında yeni fabrikalar inşa ederken dikkate aldıkları iki hususdan birinin ekonomik sebepler olduğunu, diğerinin ise fabrikanın konumunun ülkenin korunması ve savunması açısından çok iyi tayin edilmesi gerektiğini ifade etmiştir."[199] Ayrıca Maliye Vekili Saraçoğlu bu noktada, İstanbul'un mal indirilmesi bindirilmesi ve sevkiyat yapmak hususundaki büyük kolaylık sağlayacağını ayrıca şirketin, fabrikanın İstanbul'da olması konusunda ısrar ettiğini ve iktisadi açıdan konuyu değerlendirdiklerinde onların bu isteklerinin kabul edildiğini belirtmiştir.[200] Konu ile ilgili söz alan Kütahya Milletvekili Ragıp Bey ise kibrit fabrikasının İstanbul'da nerede inşa edileceğini sorması üzerine Maliye Vekili, İstanbul Vilayeti sınırları içinde daha önce bahsedilen bütün şartları karşılayan en uygun yerde yapılacağını ifade etmiştir.[201]

İnhisar anlaşmasının onaylanmasından sonra kibrit şirketi faaliyetlere başlamıştır. Büyükdere'deki Nektar Fabrika binası ve arsalarını satın almış ve kibrit fabrikası inşaatına başlamıştır. İnhisarın süresi dolduğunda ise fabrikayı hükümete teslim edecektir. Kibrit fabrikası inşa edildikten sonra gerekli durumlarda şirket kibrit ithalatında her türlü gümrük, vergilerinden muaf olacaktı.[202] Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın inşaatına 30 Mayıs 1931'de başlanmış ve bir yıl sonra 9 Nisan 1932'de fabrika faaliyete geçmiştir.[203]

---

[198] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s. 246
[199] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s. 247
[200] US NA, M-1224-R-18, 867-51, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 933, 29 Mayıs 1930, s. 4
[201] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s. 248
[202] ''Yeni Kibrit Mukavelesine Göre'' Vakit, 12 Haziran 1930, s. 1
[203] …Kibrit şirketi, eski Nektar fabrikasının yer aldığı binayı ve araziyi satın alarak kibrit fabrikası inşaatına başlamıştır. Hükümetle yapılan anlaşma gereği belirlenen süre içerisinde fabrika üretime geçecektir. Sinop Kibrit Fabrikası'nda buunan makinelerin yanı sıra İsveç'ten getirilen son teknoloji makineler kullanılacaktır. İstanbul ve diğer şehirlerde bulunan bayilerde kibrit kutuları ile ilgili eksiklik olduğu iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yeni satış noktaları açılmış ve bu noktalarda kibrit ihtiyacını karşılayacak stoklar bulundurulmuştur. Eğer ülkede çakmaktaşı kaçakçılığıyla gerçekten mücadele edilirse, kibrit tüketiminin bugünkünden daha fazla olacağı ve hükümet gelirlerinin önemli ölçüde artacağı kesin olarak düşünülmektedir... "Kibrit Fabrikası, Şirket Büyükdere'de İnşaata Başladı", Cumhuriyet, 30 Mayıs 1931 s, 2

Kibrit inhisarı anlaşması maddelerine göre; şirket, hükümete 10 milyon dolarlık bir kredi sağlamayı ve bu kredi için yılda %6,5 faiz oranı ve 25 yıl vadeli ödeme seçeneği sunmayı taahhüt etmiştir. Kredinin 407.302,80 dolarlık tutarı her yılın Ocak ve Temmuz aylarında New York'da bulunan şirket ofisine elli taksitle ödenecek, kredi ödemeleri 1 Temmuz 1930'da başlayacaktır. Şirket 10 yabancı personel çalıştırabilecektir.[204]

Türk hükümeti, taksit ödemelerini garanti altına almak için şirketin emrine elli adet senet düzenlemeyi kabul etmiştir. 1 Temmuz 1955 yılı son taksitin ödeneceği ve ayrıca inhisar süresinin sona erdiği tarihtir.[205] Anlaşmaya göre, hükümet her taksidin ödeme zamanı geldiğinde, üç ay önceden bildirim yaparak ana parayı da ödeme hakkına sahipti. Kredinin erken ödenip ödenmemesi farketmeksizin, kibrit inhisarı 25 yıl süreyle The American Turkish Investment Corporation tarafından işletilecekti. İnhisar anlaşması imzalandıktan sonra kredinin 500 bin dolarlık bakiyesi New York'ta bir bankaya aktarılacak ve anlaşma sağlandıktan sonra hükümete ödeme yapılacaktır. Kredinin 9.5 milyon dolarlık kredi bakiyesi ve % 6.5 faizi ise meclis tarafından onaylandıktan sonra iki ay içinde Türk Hükümetine ödenmesi hükmüne bağlanmıştır.[206] Dönemin Büyükelçisi Joseph Grew'un Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 18 Haziran 1930 tarihli ve 1084 sayılı raporda; Fransız ekonomist Charles Rist'in Türkiye Cumhuriyeti'nin mali durumunu inceleyip raporlamak ve Türk Lirasının istikrarını sağlamak için önerilerde bulunmak amacıyla Türkiye'yi ziyaret edeceğini bildirmiştir. Ayrıca Rist'in, raporu Fransız Büyükelçisi Count de Chambrun'a sunacağını, daha sonra Ankara ve İstanbul'daki incemeleri sonrası İsmet Paşa ile görüşeceğini belirtmiştir.[207]

Charles Rist tarafından hazırlanan raporun üçüncüsü maddesine göre; Türk Hükümeti'nin kibrit inhisarının devri için aldığı 10 milyon dolarlık kredinin 500 bin dolarlık bölümünü piyasanın istikrarlı hale getirilmesi için kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca raporda kredinin 9.5 milyon dolarlık bakiyesinin Türkiye Cumhuriyet Merkez

---

[204] US NA, M-1224-R-18, 867-51, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 932, 29 Mayıs 1930, s. 3

[205] "Türkiye BüyükMillet Meclisinin Tasdik Ettiği Mukaveleyi Neşrediyoruz", Hakimiyet-i Milliye, 7 Haziran 1930, s. 3

[206] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.5

[207] US NA, M-1224-R-13, 867-51424-Matches/4, File No:1084, s. 1248-1249, "Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na İstanbul, 18 Temmuz 1930

Bankası'nın kuruluş sermayesi olarak kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Türk Hükümeti, Rist'in raporunda belirttiği gibi, 500 bin dolarlık kredi tutarının ilk bölümünü piyasayı istikrara kavuşturmak için harcamıştır.[208]1920'lerin sonuna doğru bir merkez bankası kurma düşüncesinde yoğunlaşan Türk hükümeti bu krediyle merkez bankasının kuruluş bakiyesini de elde etmiş oluyordu.[209]

The American Turkish Investment Corporation, Türk hükümetine kredinin 8.5 milyon dolar veya 1930 yılı döviz kuru ile eşdeğer 21 milyon TL değerinde külçe altın vermiştir.[210] Şirket anlaşmaya göre, 1 Ocak 1931 tarihinden itibaren yılda 1.750.000 TL olmak üzere Ocak ve Temmuz'da iki taksit olarak devlete ödeme yapacaktır. Ayrıca Türkiye'deki bütün gümrük ve diğer vergilerden muafiyet karşılığında ise 50.000 TL ödeyecekti. Böylece şirketin yıllık aidat 1.800.000 TL'ye çıkmış oluyordu.[211]

Anlaşmanın diğer maddelerinden biri de kibrit fiyatlarının belirlenmesi ile ilgiliydi. Eğer şirket yıllık 25.000 sandıktan fazla kibrit satarsa, devlete bir kibrit kutusu karşılığı 30 TL ödemek zorundaydı. Bu kapsamda kibrit şirketi, 30 Haziran 1930'da hükümetin elinde bulunan kibrit stoklarını devralmayı kabul etmiştir. Şirket, 8 dolar ödeyerek büyük kutulu emniyet kibritlerini, 4,60 dolar karşılığında küçük kutulu kibritleri ve maliyet fiyatına ise mekanizmalı çakmakları satın alabilecektir.[212] İnhisara tâbi olan malların kaçakçılığına karşı devlet, yasal düzenlemeleri uygulayacaktır. Şirketin Türkiye'deki fabrikadan yaptığı ihracatın yüksek kâr getirmesi durumunda izin veriliyordu. Fatura bedelinin üzerinden de %10'luk bir payın devlete ödenmesi şarta bağlanıyordu. Kibrit fabrikası, inhisar süresi bitiminden sonra devlete ücretsiz ve faal durumda devredilecek, hammadde ve işlenmiş maddeler ise devlet tarafından maliyet fiyatına satın alınacaktı.[213] İnhisar sözleşmesine eklenen bir ibranamede ise anlaşmanın meclis tarafından onaylanması şartına bağlı olarak, anlaşması feshedilen eski kibrit şirketinin hükümetin aleyhine Ankara ve İstanbul Asliye Hukuk mahkemelerinde devam eden davalarını geri çekme sözü verilmiştir.

---

[208] US NA, M-1224-R-13, 867-51424-Matches/4, File: No 1084, s. 1250-1251, 16 Temmuz 1930
[209] US NA, M1224-R-14, 867-51-425- Central Bank of Issue, File No: 1085, 15 Temmuz 1930, s. 6-7
[210] Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, (1923-1950)* s, 212
[211] Trask, R. Roger, *The UnitedState's Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s. 135-137
[212] ''Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletilmesi Mukavelesi Dün Mecliste Tasdik Edildi.'' Hakimiyet-i Milliye, 16 Haziran 1930, s. 1
[213] Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On Milyon dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940, s. 12

Hükümet de buna karşılık eski kibrit şirketine ait teminatları değerlerinin %60'ı üzerinden şirkete satmayı kabul etmiştir.[214]

3.1.1. Büyükdere Kibrit Fabrikasının Kuruluşu

Büyükdere, Valide Sultan Bendi'nin doğusundaki tepelerden uzanan ve Kafeliköy ile Kalafat mevkii arasında Bakla Deresi olarak bilinen yerleşim yakınlarında kurulmuştur. 17. Yüzyılda Evliya Çelebi bölgeyi ulu ağaçlarla kaplı eşsiz bir mesire yeri olarak anlatmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, Büyükdere'nin padişahların avlandığı ve sonraları İstanbulluların da tercih ettiği bir mesire yeri olduğu bilinmektedir.[215] Ayrıca I. Abdülhamid tarafından sahile doğru açtırılan araba yolu Büyükdere'ye olan olan ilgiyi arttırmıştır. II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise açılan Şişli Maslak yolu ile Büyükdere yabancı elçiliklerin dikkatini çekmiştir.[216]

1828-1829 yıllarında ilk buharlı geminin, 1850'den sonra da Şirket-i Hayriye vapurlarının ilk vapur seferlerinin Boğaz'a doğru yola çıkmasıyla, Büyükdere'ye de Boğaziçi köylerinde olduğu gibi bir iskele yapılmıştır.[217] Denizden nakliyenin kolaylığı sayesinde bu dönemde bölgede birçok atölye ve fabrika kurulmuştur. Üretim tesisleri içerisinde kurulan raylı sistem ile hammadde ve üretilen mallar kolaylıkla limana taşınarak gemilere yüklenmekteydi. Ayrıca fabrika ve atölyeler için ihtiyaç duyulan su, bölgedeki Ezba Ormanı'ndaki depolardan kolaylıkla temin ediliyordu.[218]

Fabrikaların ekonomik yaşamdaki rolü büyük olmakla birlikte, sosyal yaşam üzerinde de derin etkiler bırakmışlardır. Fabrikaların inşası ve işletilmesi için bölgeye göç eden işçi sınıfı, şehirlerin büyümesinde ciddi etkisi olmuştur. Bu durum, kırsal alanlardan göç eden insanların şehirleşme sürecine dahil olmalarına yol açmış ve böylece toplumsal dokuda önemli değişikliklere sebep olmuştur. 19. Yüzyılda sanayileşme hareketlerinin başladığı İstanbul Büyükdere de özellikle alüvyonlu toprağı nedeniyle tuğla fabrikalarının çekim merkezi haline gelmişti. O güne kadar Avrupa'dan ithal edilen tuğlalar burada kurulan

---

[214] Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On Milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun, s. 1

[215] Haluk Şehsuvaroğlu, *Boğaziçine Dair*, Turing, İstanbul 1986, s. 80

[216] İbrahim Balcı*, Sarıyer'i Görmek ve Hissetmek,* İstanbul 1998, s. 51

[217] Çiğdem Aysu, ''Büyükdere''*, İstanbul Ansiklopedisi*, C.6. İstanbul, 1994, s. 360

[218] Şerife Türk, ''Büyükdere Nektar Fabrikası Restorasyon Projesi'', Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2004, s. 3

fabrikalardan tedarik edilmeye başlanmıştır. Buradaki fabrikalarda yapılan tuğlalar Beyoğlu'ndaki birçok yapının inşaatında kullanılmaktaydı. Büyükdere koyunun en batıda kalan en derin ucuna denk gelen mahallesi Çayırbaşı'nda 1955 yılına kadar 11 tuğla fabrikasının yanı sıra 1909 yılında kurulan Büyükdere Nektar Bira Fabrikası ve yine aynı arazi içinde kurulan ve çalışmanın konusu olan Büyükdere Kibrit Fabrikası bulunmaktadır. Büyükdere, 20. Yüzyılda kıyı boyunca yerleşen elçilikler, işyerleri, lokantalar ve imalathaneler sayesinde önem kazanmıştır. Rahat ulaşım sayesinde kentle bütünleşen, sadece bir iş yeri değil, aynı zamanda daimi yerleşim yeri olan bir semt haline gelmiştir.[219]

Cumhuriyetin ilk kibrit fabrikası olması planlanan Sinop Kibrit Fabrikası, Sinop'ta Zingal ormanları civarında kurulmuştu. Ancak kibrit fabrikasının inşaatı sırasında zeminin killi olması ve makinelerin ağırlığını taşıyamayacak kadar kumla dolması sebebiyle fabrika alanında çökme meydana gelmişti. Fabrika duvarları tehlikeli bir şekilde çatlaması sonucunda ise inşaat durdurulmuştur. Bir süre sonra da kullanılmaz hale gelmiş yerli üretime bir türlü geçilememiştir.[220] Bütün bu olumsuz gelişmeler üzerine, kibrit inhisarını elinde bulunduran şirketin şartları yerine getirememesi üzerine Türk hükümeti, anlaşmayı feshetmiştir. Kibrit inhisarı işletmesinin devlet idaresi altına alınması kararlaştırılmış, kibrit üretim, ithalat ve satışı Maliye Vekâleti idaresine geçmiştir. Ancak inhisarın devlet idaresi altında olduğu bu süreç uzun soluklu olamamıştır. Hükümet inhisarı tekrar bir şirkete devretmeye karar vermişti. Bu dönemde Türk Hükümeti, kibrit üretmek ve yeni bir fabrika kurma fikri düşüncesi içindeydi.[221] Yeni koşullar dahilinde İsveçli girişimci Ivar Kreuger ile ile kibrit inhisarının devri ve ülkede kibrit fabrikası kurulması için görüşmeler yapılmıştır.[222] Kreuger uzun süredir kibrit inhisarını işletmek istiyordu ve Swedish Match Company grubuna ait yeni kurulan ve The American Turkish Investment Corporation isimli şirketi ile anlaşma sağlandı.[223]

---

[219] Reşad Ekrem Koçu, "Boğaziçi'ndeki İskele, Kayık ve Sandalları", *İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul, 1963. C.2, s. 3241

[220] İlkin Tekeli, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayınları, Ankara 1981, s. 298

[221] TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, s. 64

[222] Eryaman, ''Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İnhisar Uygulaması Altında Türkiye'de Kibritin Görünümüne Genel Bir Bakış (1924-1943)'', s. 462

[223] US NA, M-1224-R-18, 867-51, The Turkish Amerıcan Investment Corp/4, File: No 933, 29 Mayıs 1930, s. 3

Türk hükümeti kibrit, çakmak ve diğer tutuşturucuların üretim, ithalat, ihracat ve satış haklarını 1 Temmuz 1930 tarihinden itibaren 25 yıllığına The American Turkish Investment Corporation'a devretti. Şirket, inhisar anlaşması karşılığında İstanbul'da ülke tüketimini karşılayabilecek kibrit fabrikasını iki yıl içinde işletmeye açacaktı. Kibrit üretimi için gereken odunları Türkiye'deki mevcut odunların iyi kalitede kibrit çöpü için uygun olmaması nedeniyle yurt dışından getirtebilecekti.[224] The American Turkish Investment Corporation inşa edeceği kibrit fabrikasında yerli odun kullanma mecburiyetini yapılan anlaşma ile ortadan kaldırmıştır. Ancak Şirketin yerli odun kullanma zorunluluğunu kaldırması eleştirilere sebep olmuştur. Konu ile ilgili basında da sık sık haberler çıkmaya başlamıştır. Son Posta Gazetesi'nin 11 Ocak 1932 tarihli Halkın Sesi adlı köşesinde yapılan röportajlarda yerel halk eleştirilerini şöyle dile getirmişlerdir:

> "Büyükdere'de yeni kurulan kibrit fabrikası ay başında açılıyor fakat şayan-ı hayrettir ki memlekette kibrit çöplüğüne yarar ağaç yokmuş Baltık sahillerinden gelecekmiş dün bu garip fabrikacılık zihniyeti hakkında karilerle görüştük bize dediler ki; Büyükdere'de yapılan kibrit fabrikası herhangi bir fabrika makinelerinin Avrupa'dan getirilmesinde zaruret vardır haydi diğer iptidai maddelerde şimdilik belki burada yapılamaz yahut bulunamıyor diyelim fakat baştan başa balta girmemiş ormanlarla süslü memleketimizde kibrit çöpü yapılacak ağacın bulunmamasına cidden şaştım. Birkaç sene evvel Sinop'ta yapılmaya başlanan fabrika kibrit çöpünü oradan tedarik edeceğini söylüyordu. Fabrikayı kuranlar memleketlerinin ağaçlarına da mutlaka bir mahreç bulmak için hareket ediyorlarsa başka mesele… iktisat Vekaleti bu işi ehemmiyetle tetkik etmelidir onun için de harici para veremeyiz''
>
> "Kibrit fabrikasının İsveç'ten ağaç getirteceğini çok garip buluyorum müessese müdürü Türkiye'de çöplük ağaç bulamadık diyor. Şimal memleketlerine nazaran mutedil bir iklimi olan Türkiye ormanlarında çöplük ağaç bulunmaması çok gariptir, memleketimiz ağaç cinsi itibari ile çok zengindir ve hatta Yunanistan'a Mısır'a ve diğer Avrupa şehirlerine ağaç bile ihraç eder ben müdürün sözünden şunu anlıyorum burada çöp yapmak için makine koymadılar bunları İsveç'te yaptıracaklar ve bize de ne yapalım Türkiye'de bu ağaç yokmuş diyecekler."[225]

[224] US NA, M-1224-R-18, 867-51, The Turkish Amerıcan Investment Corp/4, File: No 933, 29 Mayıs 1930, s. 4

[225] "Ağacını da Dışardan Getirecek Olan Kibrit Fabrikası", Son Posta, 11 Ocak 1932, s. 2

Şirket, ayrıca yeni inşa edeceği fabrikanın Sinop veya başka bir Anadolu şehri yerine İstanbul'da olmasını tercih etmiştir. Çünkü şirketin anlaşmadan elde ettiği tekel imtiyazı sayesinde kibrit hammaddesi olan odunu dışarıdan getirmesine olanak tanıyordu. Ayrıca İstanbul'un avantajlı konumu pazara yakınlığı, ithalat-ihracat, yükleme-boşaltma ve sevkiyat işlemleri için uygun konumdaydı.[226]

1931 yılı Mayıs ayında inşaasına başlanan İstanbul Büyükdere Kibrit fabrikası 1932 yılında tamamlanmıştır.[227] Aynı yıl üretilen ilk kibritler piyasaya sürülmüştür. Şirket faaliyetine ilk iş olarak Büyükdere'deki Nektar Bira Fabrikası arazisini satın alarak başlamıştır. Fabrikanın inşaatı şirket tarafından arazide bulunan su kaynaklarından faydalanma olanağı nedeniyle eski nektar bira fabrikasının yerine kurulmuştur. Üretilen ilk kibritler, üzerinde bir çift öküz ile saban süren kasketli köylü çizimi ve "Türkiye Cumhuriyeti Kibritleri, Sinop Fabrikası" yazan etiketlerle piyasa sürülmüştür. İlk kibrit fabrikası Sinop'ta yapımına başlanmıştı. Ancak fabrikanın inşaatında zemin kayması meydana gelmiş, inşaat durdurulmuştu. Sinop Kibrit Fabrikası için bastırılan milyonlarca etiketin de elde kalması nedeniyle Büyükdere Kibrit Fabrikası'nda üretilen kibritlerde bu etiketler kullanılmıştır.[228] Fabrikaya 1931 yılından Tekel İdaresine geçene kadar birkaç depo ve bazı küçük eklentiler dışında fazla ilaveler yapılmamıştır.[229]

3.1.2. Fabrikanın Üretim, İşleyiş Faaliyetleri ve Çalışma Ortamı

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk üretim yapan kibrit fabrikası olan Büyükdere Kibrit Fabrikası 9 Nisan 1932 tarihinde kibrit üretimine başlamıştır. [230]

---

[226] "Yeni Kibrit Fabrikası", Cumhuriyet, 4 Ocak 1932, s. 2

[227] "Kibrit fabrikası İnşaatı bitti senede 36.000 sandık kibrit çıkarılacaktır. Kibrit İnhisar İdaresi tarafından Büyükdere de yaptırılmakta olan son sistem kibrit fabrikasının İnşaatı bitirilmiştir. Fabrika kanunisânide faaliyete geçecektir. Fabrika günde 8 saat çalışmak şartı ile senede 36.000 sandık kibrit istihsal edecektir. Memleketimizde kibrit çöpü yapmaya yarayacak ağaç bulunmadığından bunlar hariçten getirilecek, Kutular içinde tecrübelerden muvafık neticeler alınırsa yerli ağaçlar kullanılacaktır. Fabrikada 300 Türk amele çalışacak mukavele mucibince mevcut amele miktarının % 10'u nispetinde ecnebi mütehassıs kullanılacaktır. "Kibrit Fabrikası İnşaatı Bitti.'' Vakit, 17 Aralık 1931, s. 4

[228] Ulus, ''İlk Türk Kibriti'' 14 ocak 1964

[229] Melih Gürsoy, ''Tekel'in Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş,* Cilt: 6, Sayı: 141, Yıl: 6, 10 Kasım 1945, s. 12

[230] "Büyükdere'deki kibrit şirketinin inşa ettiği fabrika ile yerli kibrit üretimine başlandı. Fabrika, Türkiye'nin genel ihtiyacının %75-80'ini karşılayacak şekilde üretime başlamıştır. Bir ay içinde tamamı hatta fazlası üretilebilecektir. Yerli Kibrit İmalatına Başlandı. Milliyet 9 Nisan 1932, s. 2

Fabrikada üç vardiya işçi çalıştığı takdirde bir yılda ülkenin dört yıllık kibrit ihtiyacını karşılayacak kapasitesi bulunmaktaydı. Yapılan anlaşma gereğince fabrikada yaklaşık olarak 300 işçi çalıştırılacaktı ve hepsi Türk olacaktı.[231] Ancak teknik işlerde bazı yabancı uzmanlar çalıştırılabilecekti.[232] Fabrikada, çöp ve kutu imalatı için iki aşamalı bir üretim süreci uygulanıyordu. Ülkenin her bölgesinden fabrikaya getirilen 58 cm uzunluğunda kavak cinsi odunların bir kısmı kutu üretiminde kullanılırken diğerleri çöp üretimi için soyma makinelerine gönderiliyordu.[233] Çöp imali hazırlama hattı testereden başlıyor, burada kavak tomrukları belirli boylarda kesiliyor, bu parçalar soyma makinalarında kibrit çöpü kalınlığına uygun olarak soyuluyordu. Soyulan şeritler kıyma makinalarında kibrit çöpü boyunda kesilip yandıktan sonra kor bırakmamaları için emprenye ediliyor, fırında kurutulup perdahlanarak kıymıklarından temizleniyordu. Elekten geçirilen çöplerin bozuk ve kırık olanları ayıklanıyor, normal ebattaki çöpler çöp silolarında toplanıyordu. Kibrit başı yapma makinaları (kontinü)[234] bu silolardan otomatik olarak beslenirdi. Kontinülerde çöpler parafinlenir ve ecza dairesinde hazırlanıp gelen baş eczasına batırılarak kibrit başları yapılırdı. Çöpler aynı makinada kurutulur ve kibrit çöpleri böylece yapılmış olurdu. Kutuların imali, iç kutu ve dış kutu olmak üzere iki kol halinde gerçekleşirdi. İç kutular şerit halinde kesilmiş bobin kartonlardan iç kutu makinalarında yapılırdı. Dış kutular ise, etiket baskıları yapılarak ve kenar fosforları sürülerek hazırlanan iskeletlerin dış kutu makinalarında yapıştırılması ile yapılırdı. Hazırlanan iç ve dış kutular modern yöntemle çalışan hatlarda kontinülere bağlı kutu silolarına sevk edilirdi. Çöpler ve kutular imal edildikten sonra tamamlama hattında, dolum, kontrol, onluk paketleme, yüzlük paketleme, sandıklama işlemleri vardır. Kontinülerde hazırlanan çöpler, dolum başlığındaki sıralama makinalarında sıralanan kutulara doldurulup kontrol edilirdi. Onluk paket makinasında onluk, yüzlük paket

---

[231] "Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası kanunisanide faaliyete geçerek kibrit üretimine başlayacaktır. Kibritlerin üretimi için ülkede odun stoğu sağlanana kadar dışarıdan odun getirilecek ve burada işlenecektir. Üretim başladıktan sonra fabrikada günde 300 işçi çalışacak, bunların 210'u erkek ve 90'ı kadın olacaktır. Fabrika, Büyükdere'de büyük bir hareketlilik yaratmıştır. Fabrikanın 25 yıl sonra hükümete devredilmesi gerekecektir ve şu anda imtiyaz süresi üzerinden iki yıl geçtiğine göre 23 yıl sonra devredilecektir. İlk aşamada fabrikada günlük beşyüz bin kutu kibrit üretilecektir." Kibrit Fabrikası Kanunisanide İşe Başlıyor, Milliyet, 22 Kasım 1931, s. 3

[232] US NA, M-1224-R-18, 867-659, Matches/8, File No: 932, 29 Mayıs 1930, s. 3

[233] Yurtoğlu ve Eğilmez, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923- 1950)", s. 1073

[234] ''Kontinü" makinesi; (Kibrit başı yapmak için kullanılan makine) *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu,* Ankara, 1996, (erişim Tarihi: 10 Ekim 2023)

makinasında da yüzlük paketleme yapılırdı. Yüzlük paketler sandıklara doldurulur ve mamul ambarına sevkedilirdi.[235] Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın iç ve dış kutu ambalaj kağıtları İzmit Kâğıt Fabrikası'ndan temin edilirken çöp ve kutu imalinde kullanılan kavak odunu devlet ormanlarından alınıyordu. Kükürt ve tutkal maddesi ülke kaynaklarından sağlanıyor, fosfor, parafin, potasyum klorat ve makine yedek parçaları ise yurt dışından getiriliyordu.[236]

The American Turkish Investment Corporation tarafından hazırlanan fabrikanın dahili talimatnamesi 11. Madde gereğince; Günde 1 milyon 200 bin kutu kibrit üretilen fabrikada 1945 yılı itibariyle 850-900 arasında işçi çalışmaktaydı. İşçilere saatlik ücretin yanı sıra, verimliliklerine göre iki farklı ücret sistemi ile ek gelir sağlanmıştır. Çocuklara saat başı 6 kuruş, kadınlara 7 kuruş, erkeklere 8 kuruş hesabıyla ödeme yapılmıştır. İşçi çocuklarına tahsis edilmiş 20 yataklı modern çocuk yuvası bulunmaktadır. Tecrübeli bir hemşire nezaretinde modern banyoları, temiz karyolaları, kumluk bahçesi ile bu yuvanın kadın işçilere kolaylıklar sağlaması sebebiyle, Büyükdere Kibrit Fabrikası dönemin diğer bütün fabrikalarına örnek teşkil etmiştir. Fabrikanın personele ve işçilere ait yemekhaneleri, buzdolabı ve radyosu ile temiz ve konforlu bir çalışma hayatı sunmuştur. Yemekhanenin yanında ilkokul çağındaki işçilere ders vermek üzere bir dershane bulunmaktadır. İlk okullara devam edemeyecek kadar çalışmaya muhtaç çocuklar için Tamir atölyeleri de bulunan fabrikada acil işlerin yürütülmesi için küçük bir freze-tasfiye odası ve marangoz atölyesi bulunmaktadır. Kimya laboratuvarı da bulunan fabrika bazı acil tahlilleri yapabilecek kapasitededir. Fabrikada, işçilerin çocuklarına ücretsiz bakım, öğle yemeği imkanı ve genellikle işçilere yönelik sosyal yardımlar sağlanması konusunda düzenlemeler yapılmıştır.[237]

Öte yandan Büyükdere Kibrit Fabrikası'nda işçilerin sağlığı ile ilgili önlemler alınmıştır. Gözlem odası, pansuman, doktor odası ve kaza halinde hastayı yatırmak için iki yatak ve bir sedyeli yatakhanelerden oluşan ufak bir revir ve bir hasta nakil arabası olan fabrikanın şirket zamanından kalma Amerikan Hastanesi ile de bir anlaşması vardır. Anlaşma

---

[235] "Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi, Amerikan Türkiş Investment Korporeşön, Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı Sahibi İmtiyazı", *Çituri Biraderler Basımevi*, İstanbul 1943, s. 41-43

[236] Gürsoy, ''Tekel'in Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş*, Cilt: 6, Sayı: 141, Yıl: 6, 10 Kasım 1945, s.14

[237] Yurtoğlu ve Eğilmez, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923- 1950)", s. 1076

gereğince fabrika idaresi ne zaman bu hastaneye bir hasta nakil ederse hastane kabul etmeye mecburdur. Büyükdere Kibrit Fabrikası dönemsel olarak işçi bulma sorunu yaşamıştır. Özellikle Balıkçılık mevsiminde işçi bulmakta sıkıntı yaşanmıştır. Dönemin mevcut işçi kanunlarına göre fabrika idaresi, işçinin kolayca işten çıkarılmasını önlemekle beraber işçinin istediği zaman işini bırakmasını önleyememiştir. Bu sebeple bir çok fabrikada karşılaşılan bu problemler yeni kurulan çalışma bakanlığı tarafından ele alınarak ve işçinin fabrikayı istediği zaman sebepsiz yere iş bırakmanın önüne geçilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Büyükdere Kibrit Fabrikası üretim faaliyetleri ve modern tesisi ile bir örnek teşkil etmekle birlikte kendi alanında ülkenin bütün kibrit ihtiyacını karşılaması açısından önemli bir yere sahiptir.[238]

3.2. Kibrit Fiyatlarında Yapılan Değişiklikler

Kibrit satış fiyatlarını belirleyen bazı şartlar da kibrit şirketiyle yapılan anlaşmada yer alıyordu. Bu kapsamda anlaşmaya göre, şirket, tüketiciye içinde 50 kibrit çöpü bulunan standart emniyet kibrit kutusunu 100 paradan satışa çıkaracaktır. Eğer fabrikanın 1 Temmuz 1932'den 31 Aralık 1933'e kadar süren 18 aylık faaliyeti sırasında ortalama üretim maliyetlerinde bir değişiklik olmazsa, kibritin 100 para olarak belirlenen satış fiyatı geçerli olacaktı. 1934 yılından önce olmamak koşuluyla, herhangi bir taraf yıllık olarak satış fiyatında değişiklik talep etme hakkına sahipti. Fabrikanın üretim maliyeti, o takvim yılı içindeki ilk 18 aylık ortalama üretim maliyeti %10 artarsa veya azalırsa, kibrit satış fiyatı da aynı şekilde değişecekti.[239] Aynı şekilde sözleşmede belirtildiği gibi, döviz kuru 1 Türk Lirası 47 Cent olarak belirlenmişti. 3 aylık bir süre sonunda dolar kuruna bakılarak fiili kur ile %5 ten fazla fark olması halinde şirket, kibrit satış fiyatını arttırma veya azaltma kararı verecekti. Bu bağlamda kibrit fiyatlarını belirleyen faktörün döviz kuru olduğu gözlemlenmektedir. Eğer doların değeri anlaşmanın imzalandığı tarihteki değerinin altına düşerse kibrit fiyatları da buna göre ayarlanacaktı. 1934 yılına gelindiğinde, hükümet doların değerindeki düşüşü göz önünde bulundurarak kibrit fiyatlarının da indirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.[240]

---

[238] Gürsoy, "Tekel'in Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası", s. 15
[239] Resmi Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s. 9166
[240] "Kibrit Fiyatları", *Cumhuriyet,* 30 Mart 1934, s. 2

The American Turkish Investment Corporation ile yapılan sözleşmenin maddelerine bakıldığında, her bir kibrit kutusunun halka 100 para fiyatıyla satılacağı belirlenmişti. Eğer dolar kuru artarsa ya da azalırsa, bu belirlenen fiyat değişecek, kibrit fiyatları belirlenen fiyata uygun olarak ayarlanacaktı. Bu ilkelere göre, inhisarın yabancı bir şirkete devredilirken fiyatların kontrol altında tutulmaya çalışıldığı görülmektedir.[241] İnhisar uygulamasının bu aşamasında, kibrit satışları istenilen seviyede olmamıştır. Kaçakçılık olayları ve kibritlerin yerine daha çok çakmak kullanılması gibi nedenlerle şirket ilk aşamada önemli ölçüde zarar etmiştir.[242]

Kibrit şirketi ve hükümet arasında yapılan antlaşma gereğince kibrit fiyatları için doların değeri esas alınmıştı. Eğer dolar antlaşmanın imzalandığı tarihteki değerinin altına düşerse, kibrit fiyatları da aynı oranda düşecekti. 1934 yılında hükümetin yaptığı incelemede, doların değerindeki düşüşü göz önünde bulundurarak kibrit fiyatlarının da düşürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Şirket, satışların azlığı sebebiyle, gelirlerin düşük olduğunu ve zarar ettiğini belirterek fiyatların düşürülmesine karşı çıkmıştır.[243]

Bununla ilgili olarak 7 Ocak 1934 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde, şirket zararını kabul etse de antlaşmaya göre kibrit fiyatlarının indirilmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, gazetenin hükümetin bu kararına destek verdiği anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerle ilgili olarak Kibrit Şirketi Genel Müdürü Mr. Preston King, gazetecilere, henüz kibrit fiyatlarının düşürülmesi konusunda bir karar alınmadığını, hükümetle konu ile ilgili temas halinde olduklarını, kibrit inhisarı işletmesinin 10 milyon dolarlık kredi karşılığı şirkete devreden anlaşmanın on ikinci maddesine göre hükümetle görüşmeden fiyat konusunda bir şey söylemenin doğru olmayacağını ifade etmiştir.[244] Mr. King'in bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere fiyat indirimleri konusu gündeme geldikten sonra, hükümet ile şirket yetkilileri görüşmelere başlamıştır. Bunun üzerine şirket temsilcisi Mr. King de Ankara'ya gelmiştir.[245] Görüşme sonucunda, şirket ile hükümet arasında ilk aşamada bir anlaşmaya varılamamıştır. Ancak, Maliye Vekâleti, kibritlerin büyük kutularının 70 para, küçük kutuların da 60 paraya

---

[241] Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On Milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun, s. 9

[242]" Yeni Kibrit Kutuları" Cumhuriyet, 14 Şubat 1944, s. 2

[243] "Kibrit Satışları", *Cumhuriyet,* 5 Nisan 1934, s.2.

[244]" Kibrit Fiyatları Ucuzlamalıdır" Cumhuriyet, 7 Ocak 1934, s. 2

[245] "Kibrit Fiyatları" Cumhuriyet, 14 Ocak 1934, s. 1

satılması konusunda tek taraflı bir karar almış, ve şirkete bildirmiştir. Gelişmeler üzerine Cumhuriyet gazetesinde, kibrit fiyatlarının yakında düşürülmesinin beklendiği, çünkü hükümetin antlaşma hükümlerine dayanarak alınan kararından başka seçeneği olmadığı ifadelerine yer verdiği görülmüştür.[246]

Fiyatların düşürülmesi konusundaki bildiri üzerine şirket yetkilileri, İstanbul'da toplanarak durumu değerlendirmiş ve ardından hükümetle görüşmek için karar almışlardır. Ankara'daki toplantılarda yetkililer, şirketin son aylardaki mali durumunun kötü olduğuna dair bir rapor sunarak kibrit fiyatlarını düşürmenin durumu daha da kötüleştireceğini savunmuştur. Ayrıca fiyat indirimi ertelenmesi istenmiş, kabul edilmezse kibrit kutularının küçültülüp adetlerinin azaltılması önerilmiştir. Sonrasında, merkezden aldıkları talimatla görüşmeleri bir süre erteleyerek İstanbul'a dönmüşlerdir. Türk Hükümeti, antlaşmaya dayalı bu kararın açık olduğunu ve uygulanmazsa ilgili makamlarca gerekli önlemlerin alınacağını bildirmiştir.[247]

Şirketin yaptığı itirazlara rağmen kibrit fiyatlarında indirime gitme konusunda hükümetin çok kararlı olduğu ve bu durumda vatandaşların hakları ve çıkarlarının öncelikli olduğu açıkça görülmektedir. Hükümetin kararlı duruşu sayesinde yapılan son görüşmeler sonucunda şirket, fiyatların indirilmesi konusundaki kararı kabul etmiştir. Yeni kibrit fiyatları, "Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı" tarafından yayımlanan ilanlarla halka duyurulmuştur ve 1 Ekim 1934 tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir. Anlaşma doğrultusunda, doların son aylardaki düşüşünde belirlenen değeri geçerli olacak ve dolar yeniden yükseldiğinde fiyatlar bir süre artmayacaktı. Bu şekilde, anlaşmanın uygulanmasında herhangi bir gecikme olursa halkın zararı karşılanacaktır. Bu durumda şirketin teklif ettiği, fiyatların üç ayda bir belirlenme süresinin altı aya çıkarılması ve kibrit kutularının küçültülmesi önerileri de hükümet tarafından reddedilmiştir.[248]

Kibrit fiyatlarındaki değişimlere baktığımızda Türkiye'deki kibrit fiyatlarının, Türk hükümeti ile inhisarı devralan şirket arasında yapılan sözleşmelere bağlı olarak belirlendiği gözlenmiştir. Öte yandan, Türkiye'de Kibrit fiyatlarını belirleyen faktörün, İkinci Dünya Savaşı sırasında gelirleri arttırmaya yönelik önlemler sonucunda olduğu da

[246] "Kibrit Fiyatları İndirilecektir", Cumhuriyet, 16 Ocak 1934, s. 2
[247] "Kibrit Fiyatları", Cumhuriyet, 28 Ocak 1934, s. 5
[248] "Kibrit Fiyatları", Cumhuriyet, 2 Şubat 1934, s. 2

bilinmektedir. Kibrit fiyatlarının başlangıçta 100 para olduğu ancak sonraki yıllarda doların değerindeki değişimler nedeniyle 50 paraya kadar düştüğü belirlenmiştir. Fiyatlardaki ilk değişiklik, dolar kuruna bağlı olarak 1 Nisan 1934'te gerçekleşmiştir. Yapılan ilk indirimlerin ardından kibrit satışlarında ve kibrit tüketiminde belirgin bir artış görülmüştür. Artışın ne kadar olduğunu kesin olarak belirlemek kısa bir süre içinde mümkün olmasa da %15 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[249]

Ardından, kibritlerin fiyatı tekrar doların değerine bağlı olarak, 1 Ekim 1934'te 60 paraya düşmüş, 1 Temmuz 1935'te ise büyük kutu fiyatı 50 paraya kadar gerilemiştir. Sonrasında zam yapılarak 60 paraya çıkmıştır, bu değişiklik 20 Aralık 1935 tarihinde gerçekleşmiştir. Fiyatları etkileyen temel faktör, İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ekonomik durumdur. Bazı vergilerin ve zamların etkisiyle, kibrit fiyatlarının 28 Mayıs 1940'ta 90 para, 1 Haziran 1941'de 100 para ve en son olarak 1 Haziran 1942'de ise 180 paraya yükseldiği görülmektedir.[250]

3.3. The American Turkish Investment Corporation'un İflası ve Kibrit Bonoları Sorunu

The American Turkish Investment Corporation, inhisar anlaşmasının yapıldığı 1930 yılının sonlarında anlaşma gereğince vaat ettiği 10 milyon dolarlık krediyi ödemekte sıkıntı yaşıyordu. Kreuger şirketlerinin mali yapısının istikrarsız olması sebebiyle şirketler grubu Amerika'da iflas etmişti.[251] Bu durumun bir sonucu olarak, sermaye bağı bulunan International Match Corporation adlı şirket iflas etti ve dava açıldı.[252]

---

[249] "Kibrit Satışları Arttı", Cumhuriyet, 15 Kasım 1934, s. 2

[250] "Zam Gören Vergiler", Cumhuriyet, 1 Haziran 1942, s.1

[251] ...Amerika kanunları mucibince alelusul teşekkül etmiş bir şirketin hisse senedi tamamen diğer bir şirketin malı olması veya eline geçmesi dolayısı ile bütün hisse senetlerine bu suretle sahip olan ana şirket her ne kadar münhasıran hisselerin sahibi olması hasebiyle yavru şirketin muamelatını idaresinde tabiat ile icrayi nüfuz edebilirse de yavru şirketin mevcudiyeti hukukiyesi ayrı olduğundan ana şirketin iflası yavru şirketin iflasını istilzam etmez. İflas eden ana şirketin elinde bulunan yavru şirket hisse senedi müflis şirketin tasfiyesi sırasında kimlere intikal ederse bu hisse senedi ellerinde bulunanlar yavru şirkete karşı hisse senetlerinin vermekte olduğu hakka tamamiyle varis ve halef olurlar. Eğer bu hisse senedleri yalnız bir adam veya yalnız bir şirket tarafından tamamıyla elde edilirse o adam veya o şirket yavru şirkete karşı eski ana şirketin hukukunu aynen ve tamamıyla tevarüs eder… "Büyükelçi Münir Ertegün'den Hariciye Vekaleti'ne, Kibrit Şirketiyle Türkiye Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar," TDA, 502-23244-101219-3, 01.06.1939, s. 3

[252] "…Hükümetimizin kibrit imtiyazını 14.06.1930 tarihli mukavele mucibince Delaware'de muntazam bir surette teşekkül etmiş olan "American Turkish Investment Corporation'a vermiştir." American Turkish

New York Bölge mahkemesi, dava açılmasının ardından Irving Trust Company adlı şirketi kayyum olarak atadı.[253] Bu gelişmeler yaşanırken The American Turkish Investment Corporation taahhüt ettiği 10 milyon dolarlık kredinin tamamını henüz ödememişti. Şirket, 8.5 milyon dolarlık ödemenin ardından iflas etmişti.[254] Kredinin geri kalan 1.5 milyon dolarlık kısmının ödenemeyeceği ortaya çıktığında, kayyum olarak atanan Irving Trust Company Dışişleri Bakanlığı üzerinden Türk Hükümetinin yasal işlem başlatmamasını talep etti.[255] 1931 ve 1932'de Türk hükümeti, vadesi gelen istikraz bonolarını geri ödemişti.[256] Mali ve adli denetçiler tarafından, Kreuger& Toll şirketler grubu başkanı Ivar Kreuger'ın Paris'te 1932'de ölümünden sonra, dev bir saadet zinciri oluşturduğunu tespit ettiler. Şirketin hesaplarında gerçekte var olmayan dört yüzden fazla şirket bulunmaktaydı. Kreuger'a ait Swedish Match Company'nin küresel kibrit imparatorluğuna ait borçlarının, İsveç'in ulusal borcundan daha büyük olması dikkat çeken bir durumdu.[257]

ABD Dışişleri Bakanlığı 17 Mayıs 1932'de İstanbul'daki büyükelçiliğe bir telgraf göndererek Türk Hükümeti ve Irving Trust Company için görüşmeler yapacak bir kişiyi önermelerini istedi. Büyükelçilik, görevlendirmek için Luis Heck adında bir kişiyi seçti. Ancak Kayyum heyeti iflas aşamasında olan International Match Corporation'da çalışan Ernest Hofmann'ı da yardım etmek üzere Türkiye'ye gönderdi. Şirket temsilcileri ile hükümet arasındaki görüşmenin ardından kabul edilebilir görülen bir anlaşma ile sorun geçici olarak çözüldü.[258] Anlaşmaya gereği, Türk Hükümetine ödenmesi gereken 1,5 milyon dolarlık krediden feragat edilmesi koşuluyla, 1 Temmuz 1932 ve 1 Temmuz 1938 yılları arasında ödenmesi gereken 12 adet istikraz bonosu kayyum şirket tarafından

---

Investment Corporation'ın otuz bin adetten ibaret olan hisse senetleri tamamen "International Match Corporation" namında diğer bir şirketin yedi temellükünde bulunmuştur. Bu şirket iflas etmiştir. İflas edince elindeki otuz bin hisse senedi hükümetimizin American Turkish Investment Corporation emrine çıkardığı istikraz bonoları ile müflis şirketin malı olarak iflas sandığına intikal etmiştir. Mahkeme bu senedatı ve bonoları müflis şirketin diğer zikıymet evrakı ile satılığa çıkarmış ve American Turkish Investment Corporation hisse senedleri ile hükümetimizin bonoları "International Match Realization Company" namında ve müflis şirketin dayinlerinden müteşekkil bir şirket tarafından satın alınmıştır…" TDA, 502-23244-101219-3, 01.06.1939, s. 4

[253] "Kreuger Tangibles", *Time, Business:* Monday, June 13, 1932, (erişim Tarihi: 15 Mart 2023)

[254] TDA, 502-23244-101219-3, 01.06.1939, s. 4

[255] Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939",* s. 136

[256] TDA, 502-23244-101219-3, 1.06.1939, s. 5

[257] Serhat Türken, "İsveç İşletme Tarihinde Tartışmalı Bir Portre: Bir Bilimsel Biyografi Denemesi, Ivar Kreuger", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi,* 11 (2), s. 8

[258] Milliyet,'' Kibrit Şirketi Müdürü Geldi ''29 Mayıs 1932, s. 3

hükümete iade edilecekti. Bu şekilde, şirketle yapılan anlaşma sayesinde Türk hükümeti, temerrüdü telafi etmek için altı yıl boyunca yapılacak ödemelerden muaf tutuldu. Ancak Türk hükümeti ve şirket, istikraz bonolarının ödemelerinin nasıl ve nereye yapılacağı konusunda anlaşamadı.[259] Hükümet, ekonomik krizden dolayı döviz kıtlığı yaşıyordu ve istikraz bonolarının Türk Lirası cinsinden ödenmesi sorun oluşturuyordu.[260] Uzun süren anlaşmazlıkların sonunda The American Turkish Investment Corporation 29 Temmuz 1937'de satışa çıkarıldı. İflas durumundaki şirket, bir tasfiye şirketi olan International Match Realization Company tarafından satın alındı.[261] Bu şirket, International Match Corporation'ın Amerikan vatandaşı olan hissedarları tarafından kurulmuştur. [262] Hissedarlar, şirketin varlıklarını satıp en kısa sürede nakde çevirmek istiyorlardı. Bu durum neticesinde New York'ta bir ihale düzenlendi. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, 24 Temmuz 1937 tarihinde Büyükelçi Münir Ertegün'e kibrit bonolarının Türk Hükümeti tarafından satın alınması ile ilgili telgrafı şöyleydi:

> "Bu iş için hükümet namına çalışan Mösyö Hoffman 26 Temmuz 1937'de New York'ta Otel Mont Clair'de bulunacaktır. Kendisini derhal arayınız. Bonolar ile Türkiye'deki şirket mevcudunun tutarı mark olarak tediye edilmek üzere 3 milyon dolara mübayaası imkanı olursa bu bedel ile bağlanmağa salahiyetlisiniz. Mark ile mübayaaya imkan olmazsa 2 milyon dolar teklif ediniz. Teminat için namınıza 25 bin dolar gönderilmiştir. Teklifin bizzat veya Ticaret Mümessili tarafından yapılması Hoffman'ın tensip edeceğiniz şekilde mesaisinden istifade edilmesi, Hofman ile müzakereden sonra teklifte tadil yapılması zarureti hasıl olursa Maliye Vekaleti'ne vaziyetin tel ile bildirilmesi başvekilin emirleridir."[263]

Büyükelçi Ertegün ise 28 Temmuz 1937 tarihinde Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği raporunda, Ernest Hoffman ile yaptığı görüşmenin detaylarını şu şekilde ifade etmiştir:

> "Ernest Hoffman ile görüşüldü. Mark ile tediye kabil olamayacak. Hisse senetleri ve bonolar için toptan iki milyon dolar teklif edilecek ise de ayrı ayrı teklif yapılmak

---

[259] TDA, 502-23243-101540-2, 31. 07.1937
[260] TDA, 502-23243-101540-3, 29.07.1937, s. 6
[261] TDA, 502-232244-101219-3, 1.06.1939, s.7
[262] …İflas eden şirket International Match Corporation'dır. İnhisarımızı alan şirketle bunun arasındaki münasebet, inhisarı alan şirketin bütün hisse senetlerine ve kıymetli evraka malik olmasından ibarettir. Hükümetimizin bonolarını iflas sandığından satın alan International Match Realization Company Limited'dir…"Büyükelçi Münir Ertegün'den Hariciye Vekaletine", TDA, 502-232244-101219-3, 1.06.1939, s.3
[263] TDA, 502-23243-101540-11, "Kibrit Bonoları Hakkında Maliye Vekaleti'ne Yazılan Telgraf", 24.07.1937, s. 17

icap edebileceğinden her biri için ne miktara kadar çıkılabileceğinin ve keza işin değeri var gibi gözüktüğünden iki milyon doları arttırmak kabil olup olmayacağını işarı müsterhamdır. Müzayede üzerimizde kalırsa derhal kefalet akçesini teklifin yüzde onuna tezyit etmek lazım gelecek kefalet akçesini zayi etmemek üzere derhal yüz yetmiş beş bin dolar telgrafla gönderilmesi lazımdır. Hükümetimizin ortaya çıkması icap ettiğinden müzeyedeye Hoffman gözükecek binaenaleyh kefalet akçesi onun namına devredilmiş ve esham ve bonoları onun tarafından alınmak lazım gelecek emniyet edebilir miyim?" [264]

New York'ta düzenlenen ihaleye, New York Ticaret Müşaviri Muzaffer Yeşim, International Match Realization Company'nin başkanı John C. Bancroft ile yaptığı toplantının ayrıntılarını ve İş Bankası adına katıldığı ihale ile ilgili izlenimlerini 19 Ağustos 1937 tarihli raporunda Washington Büyükelçiliği'ne şu şekilde ifade etmiştir:

"Büyük Elçilikten aldığım emre ittibaen International Match Realization Co. Nam şirketin reisi John C. Bancroft 'ı ziyaret ederek, 29 Temmuz 1937 tarihinde yapılan müzayede de uhdelerinde kalan Turkish Amerikan Investment şirketinin 30.000 hisse senedi ile Türkiye Cumhuriyeti hükümetine ait bonoları satmak istediklerini işittigimi ve Türkiye İş Bankası namına müzayedeye iştirak etmiş bir fert sıfatıyla bu havadisin sıhhatini bilmek istediğimi ve eğer bunların satılması düşünülüyorsa keyfiyetten mezkur bankayı haberdar etmek arzu ettiğimi ve malumat kabilinden de bu menkullere talip olanınmı fiyat vermesi lazım geldiği yoksa Realization kumpanyasını bu hususta teklifte bulunacağını ayrıca öğrenmek istediğimi söyledim. Mumaileyhte cevaben, mevzubahis hisse senetleri ile bonoları temsil ettikleri kıymetlere yakın bir fiyat buldukları takdirde satmak istediklerini ve alakadardan fiyat isteyeceklerini ve bittabii en yüksek fiyatla en iyi şeraidi ileri süren partinin teklifini nazari itibarla alacaklarını bildirdi."[265]

Bu gelişmeler üzerine, Münir Ertegün ihale ile ilgili Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 29 Temmuz 1937 tarihli 20 numaralı raporda şu açıklamayı yapmıştır:

"Bu sabah müzayede de Dayinler grubu yedi milyon ikiyüz elli bin dolar'a çıkmışlar münferit teklifler ise beş buçuk milyon tutmuş neticede mezkûr grup müzayedeyi kazanmıştır. Ticaret mümessilimiz bizzat iştirak etmiştir. İkinci defa artırmak ihtimali olmadığından talimatımıza tevfikan bono ve eshamımıza derhal iki buçuk

[264] TDA, 502-23243-101540-8, 28 "Kibrit Bonolarının Alımı", 27.07.1937, s. 11
[265] BCA, 30-10-0-0-182-259-8, "New York Ticaret Konseyesi Muzaffer Yeşim, C. Bancroft ile Görüşme", 19.08.1937, s. 6

milyon teklif gitmiştir. Müzayede bittikten sonra alakadarlar türk bono ve eshamı için on üç (ufak bir tashih ile iki olmak ihtimali vardır). bir ecnebi grubu üç milyon dolar teklif etmiş olduğu fakat bunlar müzayede de her neden ise görüşmedikleri müzayede heyetinin nazari dikkatini celb etmiştir. Pey akçesi geri alınmıştır."[266]

Büyükelçi Münir Ertegün'ün Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği telgraflarda kibrit şirketi temsilcisi Ernest Hoffman'a karşı rahatsızlığını ve güvensizliğini de dile getirmiştir. 20 Ağustos 1937 tarihli 21 numaralı telgrâfname cevabıdır:

''Hoffman'ın hükümetimiz namına harekete hazırlanırken müzayedeye bizzat iştirak etmenizden münfail olmuş ve vaziyetin meçhul kalmasından ve çok masraf ettiğinden şikayet etmiştir. Bu adama bir ücret veya komisyon ile bağlı mıyız? Değilsek karıştırmakta devamının faidesinden şüphe ediyorum. Ticaret Mümessilimiz vasıtasile ve ledelektiza alakadarları Washington'a çağırarak bilâ vasıta görüşmek kabildir. İsveç grubu namına hareket ettiğini tahmin ettiğimiz adam olan müşterek satın almamızın her iki taraf için karlı olacağını ticaret mümessilimize söylemiş ve fakat teşebbüsünün Hoffman'dan gizli tutulmasını rica etmiştir. Biraz teenni ile beş on gün muntazır olarak ve bu adamın tam tekliflerini alarak bizzat kendimizin etrafı tarassut etmemizi lüzumlu görüyorum. Böyle bir mühim pazarlık için şahsı bence meçhul bir adamla beraber çalışmaya çok çekindiğim cihetle yeni bir teşebbüsten evvel Hoffman'ın vaziyetin tespit edilmesini rica ederim."[267]

Münir Ertegün, Bancroft'un şirket'e ait hisse senetleri ile Ernest Hoffman ve kiminle hareket ettiği bilinmeyen Gale isimli bir kişinin, ayrıca İş Bankası'nın yanı sıra arkasında Türkiye bankalarından biri ile hareket eden, Bancroft'un adını vermek istemediği bir Fransız şirketinin de ilgilendiğini belirtmiştir. Ertegün, 20 Ağustos 1937 tarihli Maliye Vekâleti'ne gönderdiği raporda:

"Gale isimli kişinin Bonoları Türk Hükümetine satmak için alıcı olduğunu Ernest Hoffman'ın New York Ticaret Müşaviri Muzaffer Yeşim ile birlikte hareket ettiğini Bancroft'a söylendiğini ancak Fransız grubunun ve bunun arkasındaki Türk Bankasının kimler olduğunu ve Hoffman'ın bunlarla da bir münasebeti olup olmadığı muhtaci tahkik görülmektedir.''[268]

---

[266] TDA, 502-23243-101403-5, 29.07.1938; TDA, 502-23243-101403-6, 29.07.1938; TDA, 502-23243-101403-7, 29.07.1938

[267] TDA, 502-23244-101540-2 "Kibrit Bonolarının Alımı", 31.07. 1937, s. 3

[268] BCA,30-10-0-0,-182-259-8, s. 3-4, ''Büyükelçi Ertegün'ün Kibrit Meselesi hakkında Maliye Vekaleti'ne Gönderdiği Rapor'', 19.08 1937

Ticaret Müşaviri Muzaffer Yeşim'in Bancroft ile görüşmesinden sonra öncelikle alıcılardan teklif beklendiğini bu tekliflerin bono ve hisse senetlerinin değerine yakın olması durumunda satılabileceğini belirtmişti.[269] Ancak Türk Hükümeti de dahil olmak üzere alıcılar arasından şirkete ödeme yapılmaması sebebiyle satış işlemi gerçekleşmedi.[270]

1937 yılı sonu itibariyle The American Turkish Investment Corporation'un Türkiye Merkez Bankası'nda 1 milyon dolar değerinde Türk Lirası birikmişti.[271] Ancak 25 Şubat 1930 tarih ve 1443 sayılı Türk Lirasını Koruma Kanunu uyarınca çıkarılan yönetmelikle bu parayı yurt dışına çıkarılmasına izin verilmedi. 4 Kasım 1937'de şirket vekili Louis E. Stern Türkiye'ye gelmiştir. Maliye Vekili Fuat Ağralı ile görüşen Louis E. Stern, İnhisar Şirketi'nin 1936 yılı kârını ve ek idari masraflarını karşılamak için aylık 3.000 ila 5.000 TL havale talep etti.[272]

Fuat Ağralı, şirketin talep ettiği meblağın çok büyük olmamakla birlikte tahsisatın mümkün olmadığını, söz konusu olan döviz havalesi talebinin Türkiye'den ABD'ye mal ihraç edilerek yerine getirilebileceği yönündeki düşüncesini Stern'e bildirdi. Ancak Stern'in istikraz bonolarıyla ilgili endişeleri vardı. 29 Haziran 1938 tarihinde, Maliye Vekili Ağralı The American Turkish Investment Corporation'a gönderdiği telgrafta, inhisar anlaşmasının ikinci maddesine göre, 1 Temmuz 1938'de vadesi yaklaşan hisse senedinin ödemesinde kullanılmak üzere şirketin hükümete ödeyeceği yıllık aidattan kesinti yapılmasını talep etti. Hükümet, Merkez Bankası'nın hesapladığı 407.302,80 ABD doları tutarındaki Türk lirası karşılığını mahsup etmeyi planlıyordu.[273] Bu ödeme yöntemi kibrit şirketi tarafından New York'taki Louis E. Stern'e telgrafla bildirildi. Hükümetin ve kibrit şirketinin karşı karşıya gelmesine neden olan istikraz bonolarının ödeme yeri ve şekli bir sorun haline gelmişti. Stern, 30 Haziran 1938'de Ağralı'ya gönderdiği telgrafta istikraz bonosu ödemelerinin New York'taki ofislerine Amerikan doları olarak yapılması gerektiğini ifade etti. Maliye Vekili'nin isteğinin sözleşmeye ve

[269] BCA, 30-10-0-0-182-259-8, 21.08.1937, s. 7
[270] TDA, 502-232244-101219-3, 1.06.1939, s.2
[271] TDA, 502-23571-102663-8, 26.01.1943
[272] TDA, 502-23571-102663-7, "Kibrit Şirketine Ait Bloke Paranın ABD Büyükelçiliğine Gönderilmesi", 26.01.1943
[273] Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Kaldırılmasına ve Bu İnhisarın İşletilmesi için Muvakkat Bir İdare Kurulmasına Dair Kanun, 29 Mayıs 1943, s. 463

yasalara uygun olmadığını dile getirdi. Şirket yetkililerine göre, bu durum önceki bonoların ödenmesiyle aynı şekilde Amerikan doları olarak belirlenen yere ödenerek çözümleniyordu.[274]

Maliye Vekili Ağralı, vadesi gelen bono tutarının yıllık aidattan tahsil edilebileceğini ve bu durumun hükümlerde açıkça belirtildiğini ifade etti.[275] Hükümete göre anlaşmanın ikinci maddesi gereğince ödeme iki şekilde olabiliyordu. New York'ta ilk ödeme Amerikan doları ile yapılabilirken, ikinci ödeme Türk lirası olarak şirket aidatları düşüldükten sonra gerçekleştirilebiliyordu. Ödemelerle ilgili görüşmelerin sürdüğü bu dönemde, kibrit şirketinin inhisar anlaşması çerçevesindeki haklarının tamamı korunarak, istikraz bonosunun yıllık ödemesi Türk lirası olarak yapıldı.[276] Şirket, Maliye Vekaleti'ne yazdığı bir mektupta, hükümetin belirlediği bu ödeme yöntemini kabul ettiği anlamına gelmediğini, yalnızca Maliye Vekaleti'nin isteklerinin yerine getirildiğini belirtti.[277]

Luis E. Stern, 15 Kasım 1938'de Maliye Vekili'ne yazdığı mektupta, anlaşmazlığın görüşmeler yoluyla çözülememesi durumunda tahkim yoluna başvurulabileceğini ifade etmiştir. Fuat Ağralı ise, Hükümetin bu konudaki tutumunu açık bir şekilde belirttiğini ifade etmiştir.[278] Bu gelişmeler üzerine 1 Ocak 1939 tarihinde istikraz bonolarının geri ödemesi, önceki yıl olduğu gibi, Maliye Vekaleti emriyle The American Turkish Investment Corporation'ın ödemesi gereken yıllık aidat tutarından düşülerek Türk lirası olarak yapılmıştır.[279]

1939 yılında New York'ta gerçekleştirilen Dünya Fuarı'na katılan Türkiye Delegasyonu başkanı Vedat Nedim Tör, Maliye Vekaleti'ne gönderdiği telgrafta, kibrit şirketine ait vadesi gelen bonoların Türk lirası olarak ödenmesi ve şirketin mal ihracatı için yapmış olduğu başvurunun sonuçsuz kalmasının, Türkiye'nin Amerika'daki yüksek kredibilitesini olumsuz etkilediğini ifade etti. Maliye Vekili Fuat Ağralı, döviz darlığının yaşandığı bu dönemi döviz kısıtlamasına başvurulması, inhisar anlaşmasının uygulanması ile alakalı bir problem olmamasının yanı sıra devletin çıkarları

[274] BCA, 30-10-0-0-182-259-8, 19.08.1937, s. 6
[275] TDA, 502-23243-101403-1, 25.07.1938; TDA, 502-23243-101403-5, 13.07.1938
[276] TDA, 502-23243-101403-2, "New York'ta Match Realization Şirketine Dolar Olarak Ödenecek Kibrit Borcu", 25.07.1938, s. 1
[277] TDA, 502-23243-101403-6, 13.07.1938, s. 3
[278] BCA, 30-10-0-0-182-259-9, 12.07.1939, s. 1
[279] TDA, 502-23243-101403-1, 22.06.1939, s. 2

doğrultusunda alınan gerekli tedbirlerin bir sonucu olduğunu, bu sebeple inhisar şirketinin de diğer şirketler gibi bu sınırlamalara uymak zorunda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, döviz kısıtlamasının tüm ülkelerde uygulanan bir önlem olduğunu ve sadece belirli bir şirkete yönelik olmadığını belirterek, bonoların Türk lirası olarak ödenmesinin Amerika'da Türkiye'nin kredi notuna zarar vereceği fikrine Türk hükümetinin katılmadığını belirtti.[280]

Maliye Vekili Fuat Ağralı söz konusu yazı ile ilgili Yüksek Baş Vekâlet'e gönderdiği raporda şu açıklamayı yapmıştır:[281] "Döviz sıkıntımız malûmu devletleri olduğundan Hazine bu işde umumi tedbirden ayrılarak inhisar şirketinin alacağını dolar olarak tediye imkanını bulamamıştır."[282] Ancak bütün bu gelişmeler yaşanırken 1939 ve 1940 yıllarına ait istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi hakkında kibrit şirketi ve hükümet arasında tahkim davası açılmıştır. Türk hükümeti, döviz havaleleri üzerindeki kısıtlamaları aşmak için mal ihracatı konusunda görüşmelere devam etmekteydi.[283] Türk lirası olarak ödenen ilk bononun transferi, şirketin fındık ihracatı yapmasına imkan sağladı. Ayrıca Şirketin genel müdürü Preston King, üçüncü ve dördüncü bonoların transferinde incir ihraç etme imkanını araştırırken, hayvan derisi ihracatı için de girişimde bulundu. Şirket, bir hakem atarken Türk hükümetine bir ay içinde hakem atamasını talep eden bir mektup gönderdi. Türk hükümeti, anlaşmazlığın çözümü için hakem atanması gereken bir durum olmadığını vurgulayarak hakem atamadı. İsviçre Federal Yüksek Mahkemesi, hükümete bir hakem atanacağını, inhisar Anlaşması'nın ondördüncü maddesine göre bildirmişti. Türk hükümeti, ise mahkemede, ödemelerin gerçekleştirildiğini ve tahkime gerek olmadığını tekrarladı.[284]

---

[280] BCA, 30-10-0-0-182-259-9, s. 1-2

[281] BCA, 30-10-0-0-182-259-9, s. 3

[282] "…Filvaki Dünya Buhranının tevlit ettiği zaruretler ilcasile hükümetlerce bazı fevkalade tedabire müracaat edilmemiş ve birtakım döviz takyidatı konmamış olsaydı, hükümet hissei seneviyesinden bonolar muhteviyatına tekabül eden miktarı tenzil ve mahsubu suretile bonoların Türk lirası olarak tediyesi şirket için hiç bir itiraz ve şikayeti mucip olmayacak ve Türkiye'de Türk lirası olarak yapılacak tediyatın Türkiye de dolar tahvili ve dolarların Amerika'ya transferi meselesinde dahi şirket hiç bir zorlukla karşılaşmayacaktı..." BCA, 30-10-0-0 -182-259-9, s. 3-4

[283] "…Şirket mümessillerinin mal ihracı suretiyle alacaklarının tahsilini temin hususunda ahiren vaki olan müracaatlarına karşı umumi şeraite uymak kaydile şirkete her türlü kolaylık gösterileceği cevaben bildirilmiştir. Müracaatlarında mal ihracı hususunda ve imkân dahilinde her türlü kolaylığın gösterileceği şüphesizdir…" "Yüksek Baş Vekalete, Maliye Vekili, Fuat Ağralı", 12 Temmuz 1937, BCA, 30-10-0-0-182-259-9, s. 4

[284] BCA, 30-10-0-0-182-259-9, s. 5

Louis E. Stern, Türk hükümeti ile görüşmelere devam ederken, 1 Temmuz 1938 ile 1 Ocak 1943 arasında vadesi dolan on adet istikraz bonosunun bedeli olarak 5.315.645,06 Türk lirası'nın ABD'ye her türlü mal ihracatında kullanılmak üzere yurt dışına transfer edilmesi için Maliye Vekaleti ile anlaşmaya vardı. Stern, vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferlerini gerçekleştirmek için 1942 yılında Türkiye'ye gelmişti. Bu ziyaretin sebebi vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferleri olsa da bir süre sonra Hükümet ve Louis E. Stern arasındaki görüşmeler Türk hükümetinin kibrit şirketini satın almasıyla sonuçlanmıştır.[285] Türk hükümeti sözleşmenin imzalanmasından 25 gün sonra şirkete ait fabrika, taşınmazlar ve inhisar hakkı için 1 milyon ABD Doları ve altmış gün içinde 25 adet istikraz bonosu karşılığı 4 milyon ABD Doları'nı (26- 50 dahil) numaralı bonoların International Match Realization Company'e ödemeyi taahhüt etmiştir.[286]

3.4. The American Turkish Investment Corporation'un ve Büyükdere Kibrit Fabrikası'nın Tekel İdaresine Devredilmesi

Türkiye Hükümeti namına, Maliye Vekili Fuat Ağralı ile 14 Haziran 1930 tarihli ve 1722 sayılı kanuna dayalı anlaşma gereği kibrit ve çakmak inhisarı işletme izni verilen (Di Amerikan Türkiş İnvestment Korperoşön) şirketi ve (International Match Realization Co.) adına hareket eden şirket temsilcisi Luis E. Stern arasında, kibrit ve çakmak inhisarının kaldırılması ve borcun ödenmesine yönelik anlaşma 18 Mayıs 1943 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşma metni Resmi Gazete de yayınlanmıştır.[287] Anlaşma gereğince Türk hükümetine devredilen varlıklar arasında, The American Turkish Investment Corporation'a ait 25 adet istikraz bonosu ve İstanbul Büyükdere'deki kibrit fabrikası da bulunmaktadır. Şirketin yetkisi inhisar anlaşmasının süresi dolmadan feshedilmesi nedeniyle "4426 sayılı Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletme İmtiyazının Kaldırılmasına ve Bu İnhisarın İşletilmesi için Muvakkat Bir İdare Kurulmasına Dair Kanun" ile kibrit

[285] "Kibrit şirketinin satın alınması üzerinde yapılan görüşmelerle anlaşmaya varılmıştır. Bir iki güne kadar anlaşma imzalanacaktır. Görüşmeler Maliye Vekaleti'nin iştirakı ile Gümrük ve Hisarlar Vekaleti tarafından idare edilmiştir. 5 milyon dolarlık bir tediye ile hem borcun bakiyesi ödenecek hem de Büyükdere Kibrit Fabrikası satın alınmış olacaktır". [285] Kibrit Şirketi Bir İki Güne Kadar Bize Geçiyor, Son Posta, 12 Nisan 1943, s. 1

[286] TDA, 502-23571-102663-1 "Kibrit Şirketine Ait Bonoların Ödenmesi", 21.04. 1943, s.1; 6

[287] Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Kaldırılmasına ve Bu İnhisarın İşletilmesi için Muvakkat Bir İdare Kurulmasına Dair Kanun, Resmi Gazete, Sayı: 5417, 31.05.1943, s. 463

inhisarı geçici olarak Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'ne devredildi ve Kibrit ve Çakmak Tekeli Geçici İşletme İdaresi tarafından 1944 yılına kadar işletilmiştir.[288]

Kibrit inhisarı işletmesini alan The American Turkish Investment Corporation 1943 yılına kadar kibrit üretimini sürdürmüş, ancak bütün haklarını hükümete devrederek kibrit işinden çekilmiştir. Büyükdere Kibrit Fabrikasının işletilmesi için hükümet tarafından bir işletme idaresi kurulmuştur. Büyükdere Kibrit Fabrikası 1946 yılına kadar bu idare tarafından işletilmiş aynı yıl içinde Kibrit ve Çakmak ürünlerinin üretim ve dağıtımını kontrol eden geçici işletme idaresinin genel müdürlüğe devriyle ilgili 4897 sayılı kanun 20 Mayıs 1946'da kabul edilmiş ve geçici yönetim sona erdirilmiştir. Büyükdere Kibrit Fabrikası bütün ekipmanı, teşkilatı, personel ve işçileri ile birlikte işletmenin tüm hakları, menfaat ve görevleri Tekel Genel Müdürlüğüne devredilmiştir.[289] 1943 yılından sonra kibrit üretiminden elde edilen gelir önemli ölçüde azalmıştır. The American Turkish Investment Corporation ile olan anlaşmanın iptal edilmesi ile düşük olan kibrit gelirleri daha da aşağı bir seviyeye inmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1944 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda yaptığı açılış konuşmasında, kibrit endüstrisindeki üretim hatalarının düzeltilmesi için çalışmalar yapıldığını, ihtiyaçların tamamen karşılandığını ve stoklarla ilgili gerekli tedbirlerin uygulamaya konulacağını ifade etmiştir.[290]

Meclis'te Tekel Genel Müdürlüğü'nün gelecek dönem ihtiyaçlarını karşılamak için 50 milyon liralık bir ödenek çıkarılmasını öngören kanun tasarısı onaylanmıştır. Bu ödenekle düşük maliyetli ve yüksek verimlilikte çalışan bir işletmenin kurulması için beş yıllık bir plan yapılmıştır. Başbakan Recep Peker, 14 Ağustos 1946'da meclisteki hükümet programında kibrit üretiminin kalitesini arttırarak, miktarını çoğaltmayı hedeflediklerini belirtmiştir. [291] Tekel İdaresi'nin 1946'da kibriti devralmasının ardından gelir kalemlerinde belirgin bir yükseliş görülmüştür. Ancak, kibrit, şirketin kontrolü altında olduğu geçmiş dönemlere göre oldukça geri kalmıştır. Kibrit inhisarı, 14 Mayıs 1950'de iktidar olan Demokrat Parti'nin hükümetleri süresince devlet kontrolünden çıkarılması ve kibrit ticaretinin serbest bırakılması için çalışmalar yapılmıştır. 1 Kasım 1950'de, TBMM'nin ilk toplanma yılının açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, kibrit

---

[288] Resmi Gazete, 31 Mayıs 1943, Sayı 5417, No:4426

[289] Yurtoğlu ve Eğilmez, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923- 1950), s. 1076

[290] TBMM. ZC. Devre: VII, Cilt: 14, 01.11.1944, s. 6

[291] İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 178

inhisarının tamamen kaldırılması için yakında Meclis'e kanun teklifi sunulacağını duyurmuştur. Geçici işletmenin tüm yetkileri genel müdürlüğe devredilmiştir. 1946'dan sonra, Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak çalışmaya başlamıştır. Ancak, Büyükdere Kibrit Fabrikasının tekel statüsü, Meclis tarafından 30 Ocak 1952 tarihinde kabul edilen "Kibritin Tekelden Çıkarılmasına ve İstihlak Vergisine Tabi Tutulmasına Dair Kanun" tasarısı ile sona erdi ve özel sektörün kibrit üretimi, ithalatı ve satışına izin verilmiştir.[292]
Kibrit'in yasal tekel statüsünün kaldırılmasından sonra, Türkiye'de kibrit üretimi özel sektörle birlikte yeni bir döneme girmiştir. Kibrit üretimi için ilk özel girişim, Vehbi Koç'un öncülüğünde gerçekleşmiştir. Türkay Kibrit Fabrikası, kibrit üretimine 27 Eylül 1956'da başladı. Sonrasında kibrit endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların sayısı artmıştır. 1960 yılında kurulan Safina Kibrit Sanayii A.Ş. kibrit fabrikası, Pendik'te 1966 yılına kadar faaliyet gösteren üçüncü fabrika olmuştur. 1968 yılından sonra ise mülkiyet değiştirerek Malazlar Kibrit Sanayii ve Ticaret A.Ş. olarak üretimine devam etmiştir. 1970 yılına gelindiğinde ise Koç Grubu'na ait Kav Orman Sanayi A.Ş. isimli şirketi Orhangazi yakınlarında yeni bir fabrika inşa etmiştir.
1986 yılında Türkay şirketi ile Kav Orman Sanayi A.Ş. birleşmiştir. Her iki şirketin üretim birimleri Orhangazi'ye nakledilmiştir. 1997 yılında ise Kav Orman Sanayi A.Ş. yönetim kurulu, İsveçli Swedish Match AB firmasıyla ortak bir şirket kurulmasına karar vermiştir. Kuruluşu 1998 yılına dayanan Swedish Match Kav Kibrit ve Endüstri A. Ş. adını alan yeni şirketin çoğunluk hisseleri yabancı bir ortağa ait olacak ve Orhangazi'deki kibrit üretim tesisleri de bu şirkete devredilecektir. Daha sonra Koç Grubu'nun yönetiminde bulunan hisseler, 2000 yılında büyük ortak tarafından devralınarak firma adı Swedish Match Kibrit ve Çakmak Endüstri A.Ş. (SMK) olarak değiştirilmiştir.[293]
Türkiye'de kibrit inhisarının yabancı bir şirkete devriyle başlayan bu gelişmeleri değerlendirdiğimizde, Hükümetin kibrit inhisar şirketleri ile olan ilişiklerinde ise sorunlarla karşılaşılarak Türkiye'nin inhisar denemelerinde sistematik bir politika sürdürülemediği fark edilmiştir.

[292] TBMM. ZC. Devre: IX, Cilt: 6, 30.03.1951, s. 64
[293] Arol, ''Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952'', s.99

SONUÇ

İnhisar sistemi çok eski çağlardan beri uygulansa da 19. Yüzyılda sanayi devrimiyle birlikte Batı'da üretim süreçlerinin büyük ölçüde değişmesi ve rekabetin önemli ölçüde artması ile ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti sanayi devriminden bir müddet sonra sanayileşmenin gerekliliğini kavramıştır. 1840'lardan itibaren endüstrileşme yolunda, devlet tarafından ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Ancak yabancı sermayenin ülke topraklarına girişinde yaşanan ekonomik ve siyasi olaylar önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 1854 Kırım Savaşı'nın ardından devlet borçları artmış, sanayileşmenin önüne engeller getirmiştir. Maliyenin iflası sonrasında, ülkenin zenginlikleri tekelleşmiş imtiyazlar şeklinde yabancılara devredilme süreci hızlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk tekelleştirme girişimi, 1829 yılında afyon inhisarı ile gerçekleşmiştir. Ancak İngiltere'nin baskısı nedeniyle inhisarı kaldırmak zorunda kalmıştır. Devlet, 1862 tarihli inhisar kararnamesi ile önemli gördüğü bazı madencilik ve tarım ürünlerini tekelleştirmiştir. Ancak 1875'ten sonra bütçe dengelerinin tamamen bozulması ve gelirlerin borç faizlerini bile karşılayamaz duruma gelmesiyle Osmanlı Devleti tekellerin önemli bir bölümünü Duyun-u Umumiye idaresine bırakmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, 19. Yüzyılın son çeyreğinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önem kazanmaya başlaması ile Batılı yatırımcılar Osmanlı Devleti topraklarında yatırım yapmaya teşvik edilmiştir. Bu nedenle fabrika kurmak isteyen girişimcilere, belirli sınırlar ve sürelerle belirlenmiş bir bölgede fabrikasyon üretim için inhisar hakkı tanınmıştır. Bu inhisar hakkı ile yatırımcılar teknoloji transferi, üretim ve pazarlama süreçlerinde önemli vergi avantajları ile desteklenmiştir. Osmanlı Devleti'nde kibrit inhisarı uygulamaları ile girişimcilere imtiyazlı fabrikalar açma hakkı verilmiştir. Ancak bu imtiyazlı özel fabrikalar uzun soluklu olamamıştır. Ülke genelinde ekonomik ömrünü tamamlamış fabrikalar ya kapanmış ya da devlet hazinesine büyük yükler getirmeye başlamasıyla kibrit, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ithal edilen ürünler kapsamına alınmıştır. Milli Mücadele sırasında, kibritten alınan tüketim vergisi, ülkenin önemli gelir kaynaklarından biri olarak savaş koşullarında yaşanan maddi ihtiyaçları karşılamada önemli bir rol oynamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile Türkiye'nin batı ülkelerinin seviyesine yükseltilmesi amacıyla ekonomik kalkınmaya da odaklanılan bir dizi yenilik yapılmıştır. Ülkenin ve milletin zor şartlardan kurtulması ve ülkenin kalkınması için yerli sanayi ile ekonomik alanda ihtiyaç duyulan malların üretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sebeple, yurt içinde kibrit üretimi yapan fabrika kurma çalışmaları başlatılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nden devralınan inhisarlar ülke yöneticilerince devam ettirilmişti. İnhisarların ülkenin bütçesine önemli katkı yapmasının yanı sıra iş fırsatları oluşturması ve ekonomik büyümeye destek olması gibi faydaları vardır. Bu dönemde İnhisar uygulamasının yasal ve kurumsal temellere dayandırılması ve bu uygulamaların geniş çapta yaygınlaştırılması bir politika haline gelmiştir. Bu strateji sayesinde devlet, yeni gelir kaynakları oluşturmak amacıyla tekelleştirilen ürünler arasında kibritinde yer almasını sağlamıştır.

Türkiye'de yerli kibrit endüstrisinin gelişmesi konusunda son derece kararlı olan Cumhuriyetin yöneticileri, yurt dışından ithal kibrit almak yerine, ülkede üretim yapan bir kibrit fabrikası kurulması yönünde ısrarcı olmuşlardır. Yeni kurulan devletin sermayesinin azlığı ve sanayisinin geri kalmışlığı, dış kaynak ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, yabancı şirketlere ihaleler açılmış, hükümet'in büyük hissedar olduğu anonim şirketlerle ortaklıklar yapılmıştır. İlk olarak 1924 yılında Belçikalı Sogalfor şirketine ihale ile inhisar hakkı verilmiştir. Sinop'ta kibrit fabrikası inşaası ile başlayan bu süreçte şirket, kibrit ithalatı yapmayı daha kârlı bulmuştu ve fabrikayı çürük zemin üzerine yapması nedeniyle fabrika faaliyete geçemeden kapanmıştır. Daha sonra 1929 yılında kibrit inhisarı devlet idaresi altına alınmıştır. Fakat kibritin yurt dışından ithal edildiği bu dönem uzun soluklu olmayıp yeniden bir şirkete devredilmeye karar verilmiştir. Diğer taraftan, 1929 yılında dünya çapında başlayan ekonomik buhranın etkileri Türkiye'de de hissediliyordu. Ayrıca bu dönem yabancı kaynak arayışlarının belirgin bir şekilde arttığı bir zaman dilimine denk gelmişti. Bu arayışlar Buhran'ın etkisiyle daha da derinleşmişti. Genç Türkiye'nin yöneticileri, 1926'dan beri bir merkez bankası kurma düşüncesiyle, büyük ölçekli yabancı sermaye arayışına girdi. Ayrıca kurulması düşünülen yeni kibrit fabrikası için yabancı sermaye yatırımlarından yararlanabileceği düşüncesi içinde olunması gibi sebeplerle 14 Haziran 1930 yılında kibrit inhisarı Amerikan sermayeli The American Turkish Investment Corporation'a 10

milyon dolar kredi karşılığında devredildi. Bu sözleşme ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın sermayesinin büyük bir bölümü sağlandı. Ayrıca The American Turkish Investment Corporation'dan alınan kredi ile ülkenin altyapı ve sanayi yatırımları desteklenmiştir. Öte yandan, kibritin tekel hakkına sahip olan bu şirketler, pazarda rekabetsiz oldukları için kârlarını artırmak amacıyla fiyatları yüksek tutmuşlar ve yüksek kazanç elde etmişlerdir. Ekonomide istenilen ilerlemelerin gerçekleşmesi için gereken kaynakların bir bölümü inhisar uygulamaları ile temin edilmiştir. İnhisar gelirleri diğer hükümet gelirleriyle birlikte, genel bütçenin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Tekelci pratiklerin uygulandığı bu dönemde bazen iflas, yolsuzluk ve kaçakçılık gibi nedenler ve yabancı sermayeli şirketlere tanınan imtiyazlar sebebiyle pratikte sorunlar yaşanmıştır. İnhisar şirketlerinin verdiği taahhütleri ve yükümlülüklerini yerine getiremediği görülmüştür.

The American Turkish Investment Corporation ve hükümet arasında kibrit fiyatları ile ilgili yapılan sözleşmede, kibrit fiyatının belirlenmesinde doların değeri ve maliyet değerinin kriter olarak kullanılacağı belirtilmiştir. Tüm bu bilgilerin ışığında kibrit inhisarının yabancı şirkete devredilirken, hükümetin sözleşme şartlarına göre fiyatı kontrol etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu durumda kibrit fiyatının belirlenmesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan akılcı ve ihtiyatlı yabancı yatırım yaklaşımından yararlanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca dönemin iktisadi, siyasi ve sosyal koşullarını dikkate alan, ekonomik kararlara katılımı ön planda tutan ve hakim ekonomik görüşlerden tamamen ülkeye yarar sağlamayı amaçlayan yaklaşım ve stratejilerin benimsendiği kabul edilmektedir. Yönetim yapısı ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nde ve Cumhuriyet döneminde inhisarlar kaynak yaratma, bir nevi sanayileşme ve istihdam birimi, tüketici ve üreticinin korunması, gelir ve fiyat politikası araçları, ihracat ve ihraç ürünlerinin kalitesinin korunması gibi görevler üstlenmişlerdir diyebiliriz.

Diğer yandan ülke içinde kibrit fabrikası kurma şartıyla inhisar hakkı verilen The American Turkish Investment Corporation taahhüt ettiği üzere 1931 yılında İstanbul Büyükdere'de bir kibrit fabrikası inşa ederek üretime geçmiştir. Büyükdere Kibrit Fabrikasının kibrit üretmeye başlamasıyla birlikte üretilen ilk kibritler kullanılmaya başlanmıştır. Uzun vade de hükümetin hedefleri arasında, fabrikada üretimin arttırılması ve kibrit ihracatının yapılması gibi hedefleri olmuştur.

Büyükdere Kibrit Fabrikası, 1932 yılında faaliyete başlamış olup 1943 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Türk Sanayi tarihinde önemli bir tesis olan fabrikanın tüm varlığı, 1943 yılında Türk hükümetine devredilerek, İnhisar Anlaşması'nın bir hedefine daha ulaşılmıştır. Fabrikanın ürettiği kibritler, yurt içinde kibrit ihtiyacını karşılayarak yüzlerce işçiye iş imkânı sağlamış ve geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmuştur. Büyükdere Kibrit Fabrikası 1932 yılından Tekel İdaresine geçene kadar, fabrikaya sadece birkaç adet depo ve bazı eklemeler dışında ilaveler yapılmamıştır. 1944 yılında fabrikanın işletilmesi için hükümet tarafından geçici bir işletme idaresi kurulmuştur. Fabrika 1946 yılına kadar bu idare tarafından işletilmiş aynı yıl bütün tesisatı, teşkilatı, personel ve işçileri ile birlikte Tekel Genel Müdürlüğüne devredilmiştir. Fabrikanın Tekel idaresine devredildiği tarihten Mayıs 1946'ya kadar, yeni eklemelerle genişletilip üretimi artırmanın yanı sıra kaliteli kibritler üretilmesi ve ihracat yapılması hedeflenmiştir. Üretilen kibritlerde kaliteli bir seviye sağlanmaya çalışılmıştır. Kibritlerde bulunan hatalar düzeltilmiş ve satışa sunulmuştur. Kibrit imalatının kalite açısından geliştirilmesi ve miktar olarak da arttırılması hedeflenmiştir. Bütün bu iyileştirme çalışmaları yapılmasına rağmen, hükümetin kibrit üretimi ve pazarlamasında verimlilik sağlayamaması ve sistematik bir politika izleyememesi, onu her açıdan geride bırakmış ve genişleme eğilimi göstermemiştir. Kibrit inhisarı bütçe gelirinin sadece %1'ini teşkil etmiştir. Ancak bu rakamı uzun süre koruyamamıştır. İstikrarsız üretim ve düşük kâr nedeniyle kibrit yeterince takdir edilmeyen bir ürün olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenlerden dolayı kibrit inhisarının geliri diğer tekellerin gelirinden daha düşüktür.

Netice itibariyle, eski teknoloji ile çalışan Büyükdere Kibrit Fabrikası 1949 yılında kapatılmıştır. 1985 yılında modernizasyonu düşünülmüştür. Fakat fabrikanın bulunduğu yer, Boğaziçi imar projeleri sebebiyle sanayiden arındırılmış bir bölge olarak kabul edildiği için modernize edilmesi olanaksız hale gelmiştir. 1989 yılında fabrika daha sonra İnegöle taşınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kibrit üretimini gerçekleştiren ilk kibrit fabrikası olan bu fabrika, şu anda Tekel Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetindedir. Tekel tarafından depo olarak kullanılmaktadır. Arazisi içinde bulunan kilit fabrikasının ek binalarının çoğu kullanılmamakla birlikte geri kalanlar ise üretim değil sadece depolama olarak işe yaramaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A.MKT.NZT, 162/119,1271

BOA, İrade-Meclis-i Mahsus No: 4626 13 Ekim 1889, (17 Safer 1307) tarihli mukavele

BOA, 115/8563, 13 Cemaziyelevvel (1310/3) Aralık 1892

BOA, MV, 73/36, 26 Cemaziyelahir 1310/12 Ocak 1893

BOA, BEO. (1317 M.), 1385/103824

BOA, (1311 M.), BOA. DH.MKT.106/18

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-11-1-0/ 51- 30-4

BCA, 30-18-1-1/ 29/35-5, 28.05.1928

BCA, 30-10-0-0/182-259-8, 20.08.1937

BCA, 30-10-0-0/182-259-9,12.07.1939

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, (TDA)

TDA, 502-23243-101540-2, 31. 07.1937

TDA, 502-23243-101540-3, 29.07.1937

TDA, 502-23243-101403-2, 25.07.1938

TDA, 502-23243-101403-3, 25.07.1938

TDA, 502-23243-101403-5, 13.07.1938

TDA, 502-23243-101403-6, 13.07.1938

TDA, 502-23243-101403-7, 13.07.1938

TDA, 502-23244-101219-3, 1. 06.1939

TDA, 502-23243-101540-11, 24.07.1937

TDA, 502-23243-101540-8, 27.07.1937

TDA, 502-23571-102663-7, 26.01. 1943

TDA, 502-23571-102663-8, 26.01 1943

TDA, 502-23571-102663-1, 21.04 1943

ABD Arşivi, National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA NA Records of The Department of State relating to Political Relations between the US And Turkey, 1930-1944

US NA, M1224-R-14, 867.51/431, Shukri Bey Mission/1 File No: 167, 12 Kasım 1930

US NA, M-1224-R-13, Statistical Inquiry Into Financial Situation of Turkey, "Reports and Documents", File No: 944, 15 Ocak 1930

US NA, M-1224-R-18, 867.659-Matches/6 File No: 925, 6 Mart 1930

US NA, M-1224-R-18, 867.659, Matches/6 File No: 926, 6 Mart 1930,

US NA, M-1224-R-13, 867-51/411, File: No 1043, 26 Mart 1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/411, File: No 1045, 26 Mart 1930

US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/4, File: No: 919 "Joseph Grew'un Washington Genel Sekreterine gönderdiği American European Investment Corp hk. Rapor", 1 Nisan 1930

US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/6, File No: 956, 1 Nisan 1930

US NA, M-1224-R-13, 867.51, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 944, 29 Mayıs 1930

US NA, M-1224-R-18, 867-659-Matches/7, File: 1039, 29 Mayıs 1930

US NA, M-1224-R-18, 867-659, Matches/8, File No: 932, 29 Mayıs 1930

US NA, M-1224-R-18, 867-51, The Turkish Amerıcan Investment Corp/4, File: No 933, 29 Mayıs 1930

US NA, M-1224-R-13, 761-672-9, "Failure of Russia To Make Loan…" , File No: 1246, 12 Haziran1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/420, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 1235, 16 Haziran 1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/420, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 1236, 16 Haziran 1930

US NA, M-1224-R-13, 867.51/421, The American Turkish Investment Corp/4 File No: 1240, 16 Haziran 1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/421, The American Turkish Investment Corp/5 File No: 1241, 18 Haziran 1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/422- The American Turkish Investment Corp/6, File: No 1242, 24 Haziran 1930

US NA, M-1224-R-13, 867.51/424, File No:1248-1251, "Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na İstanbul, 18 Temmuz 1930

US NA, M-1224-R-13, 867-51/424-Matches/4, File No: 1084, 16 Temmuz 1930

US NA, M1224-R-14, 867-51/425-Central Bank of Issue, File No:1085, 15 Temmuz 1930

Resmi Yayınlar

Düstur, I. Tertip, Cilt: 6, 458-460

Düstur III. Tertip. C -1-4. İstanbul 1929

Resmi Gazete, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929

Resmi Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930

Resmi Gazete, 31 Mayıs 1943, Sayı 5417

Resmi Gazete, 11 Mayıs 1944, Sayı 5703

Resmi Gazete, 29 Aralık 1945, Sayı 6193

Resmi Gazete, 5 Şubat 1952, Sayı No: 8026

TBMM. ZC. Devre: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924

TBMM. ZC. Devre: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924

TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.04.1928

TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929

TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929

TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929

TBMM. ZC. Devre: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930

TBMM. ZC. Devre: VII, Cilt: 14, Birleşim: 1, 01.11.1944,

TBMM. ZC. Devre: VIII, Cilt: 1, Birleşim: 3, 14.08.1946

TBMM. ZC. Devre: IX, Cilt: 6, Birleşim: 58, 30.03.1951

Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hakimyet-i Milliye

Levant Trade Review

Milliyet

Servet-i Fünun

Son Posta

Vakit

Yarın

Ulus

Kitaplar ve Makaleler

Acar Yalçın, *Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963),* V. Baskı, Vipaş A.Ş Bursa, 1999

Akalın Güneri, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, T.C, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008

Arar İsmail, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968

Anıt Yüksel, "1930'lu Yılların Kalkınma Politikaları Bağlamında İzmir İktisat Kongresi'nin Orta Tabakanın Kalkınmasındaki Tarihsel Önemi", Siyaset Bilimi ve Ekonomi Anabilim Dali Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, İstanbul, 2020

Arol F. Hasan, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 16, 2004, s.97-170.

Atam Şenay, "Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikası ve Nizamnamesi'', *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2020, s. 294-310

Aysu Çiğdem, ''Büyükdere'' *İstanbul Ansiklopedisi,* C.6, İstanbul. 1994. s. 360

Aydemir Şevket Süreyya, *Tek Adam,* III. Cilt, 9. Baskı, Istanbul, 1985

Balcı İbrahim, *Sarıyer'i Görmek ve Hissetmek*, İstanbul, 1998

Anonymous, *The History of Swedish Match*, Hasse, Stockholm, 1923

Boratav Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998

Boratav Korkut, *Türkiye'de Devletçilik,* İmge Yay, Ankara, 2006

Boztemur Recep, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 18, Sayı: 29, 1996, s. 63-79

Buluş Abdülkadir, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri Ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 12, 2012, s.49-61

Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi, Amerikan Türkiş Investment Korporeşön, Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı Sahibi İmtiyazı, Çituri Biraderler Basımevi, istanbul 1943

Clark Edward C, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.14,1976, s. 16-24

Çavdar Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003

Çeçen Aydın; Suut Doğruel, Fatma Doğruel, *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz,* Egemen Yayınları, İstanbul, 1990

Damlıbağ Fatih, ''Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Methodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi'' *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* c. 62, sy. 2, 2013, s. 197-222

Damlıbağ Fatih, ''Buz Sanayi Örneğinde İmtiyaz Sistemi, İstanbul Üniversitesi'', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.64, S.2, 2014, s. 45-87

Deck, J. F, ''The Match Stick Colossus'', Foreign Affairs, Oct. 1930, Vol. 9, No. 1 (Oct. 1930), pp. 149-156 Published by: Council on Foreign Relations Stable, URL: https://www.jstor.org/stable/20030335, (erişim tarihi: 15 Mart 2023)

Demirbilek Sinan, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2011

Doğruel, Fatma, Doğruel, A. Suut, Osmanlı'dan Günümüze Tekel, Yay. Haz. Nihal Öztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfi Yayınları, İstanbul 2000

Durmuş Savaş, Namık Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)" *KAÜİİBFD* 7(12), 2016, s. 155-167

Erdem Ekrem, "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016, s. 17-44

Erhan Çağrı, *Beyaz Savaş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s.30-31

Ertürk Nevra, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar," Yıldız Teknik Üniversitesi FBE. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2008

Ergin Koray, "İttihat ve Terakki Döneminde Millî İktisat Anlayışı (1913-1918)", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S 1, 2017, s. 121-125

Eroğlu Nadir, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* Cilt XXIII, Sayı 2, 2007, s. 63-73

Eryaman Ayşe, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kibrit İnhisarı (1924-1943)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 37, sy. 103 (Mayıs 2021), s. 179-216

Eryaman Ayşe, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansıması (1924-1943)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies* XX/41 (2020-Güz/Autumn), s. 623-647

Eryaman Ayşe, "Mebuslar Kibrit İnhisarı Hakkında Ne Düşünüyorlardı? TBMM'ye Yansıyan Cereyanlar (1924-1943)', Soba Kömür, Kibrit, Kar, Kış, *Kitabevi Yayınları,* İstanbul 2023, s. 415-445

Entry Fire, "Encyclopedia Americana", Vol. 11, (Grolier, Danbury), 1991, s. 241

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015

Güran Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 235-237

Güran Tevfik, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 2000, s. 169-170

Gül Muhittin, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, Dizgi Baskı, 1996

Güneş İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, Eskişehir, 1985

Güneş İhsan, "Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.4, sy. 12 1988, s. 763-782

Güdek Gölçek, Şeyda; Gölçek Ali Gökhan, ''Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto Ve İspirtolu İçkiler İle Kibrit'', *CTAD*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, s. 253-287

Gürsoy Melih, "Tekel'in Büyükdere'deki Kibrit Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş*, Cilt: 6, Sayı: 141, Yıl: 6, 10 Kasım, 1945, s. 12-14

Giz, Adnan ''Türkiye'de Kibritin Tarihi," İstanbul, *Sanayi Odası Dergisi*, 1969, s.16-19

Hükümet-i Cumhuriyet ile 8 Kânûn-i Evvel 1924 Tarihinde Mün'akid Kibrit İnhisarı Mukavelenâmesi, İstanbul 1926, Cumhuriyet Matbaası

Kaya Mutlu, Yılmaz Cevdet, "Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 21, S.35. 2016, s. 19-36

Kala Ahmet, ''Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla ilgili Genel Bir Değerlendirme', *TALİD,* C.1, İstanbul 2003, s. 245-266

Kazgan Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Şirketleşme*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999

Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin devrine ve On Milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940

Kıraç Adile Binnur, Burcu Selcen Coşkun, Diğdem Erdoğan, "Küçükçekmece Osmanlı Kibrit Fabrikasının Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi*", Megaron,* C. XIII, S. 1 2018, s. 67-84

Koç İ. Ceyhan, İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri, *Atatürk Dergisi,* C.3, S 1, 2010, s. 145-167

Koçu Reşad Ekrem, "Boğaziçindeki İskele, Kayık ve Sandalları", *İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul, 1963. C.2, s.2885- 3459

Kodaman Bayram, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983

Köksal Gül, "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü 2005

Kurt Mustafa, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması'', *OTAM,* 40 /Güz 2016, s. 245-277

Parasız İlker, *Türkiye Ekonomisi, 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları,* Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa. 1998

Ortaylı İlber, Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981

Ortaylı İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1983

Önder Deniz, İmamoğlu Hüseyin Vehbi, "Sinop Kibrit Fabrikası", Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı: 2. 2016, s. 99-110

Önal Feride, Özgün Özbudak, "Mimari Fikir Projesi Öğrenci Yarışması Üzerine Bir Değerlendirme: Menekşe Kibrit Fabrikası ve Yakın Çevresinin Yeniden Canlandırılması", *İstanbul Gedik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Modular Journal* 2011, s. 1-12

Ökçün A. Gündüz, "XIX. Yüzyıldaki İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C XXVII, S1.1972, s. 135-166

Ökçün A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye,* Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No 82, Ankara, 1997

Öztel Muharrem, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007

Özçelik Özer, Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Blimler Dergisi,* Cilt 9, Sayı 1, Haziran 2007, s. 253-266

Müderrisoğlu Alptekin, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", *Atatürk Yolu Dergisi*, sy.4, 13 Mart 1994, s. 27-53

Pamuk Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005

Partnoy Frank, *The Match King: Ivar Kreuger the financial genius behind a century of wall street scandals* (1st ed.), Public Affairs, New York 2009

Sarç Ömer Celal, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları, Çağdaş, Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul, Eczacıbaşı Vakfı, 1983

Suvla Refii Şükrü Suvla "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C.3, 1937, s. 490-495

Şahin Salih, "*Küçükçekmece Tarihi",* Dünden Bugüne Küçükçekmece, Editör: Mehmet Yalçın Yılmaz, İstanbul, 2010

Şahinkaya Serdar, *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi,* Ankara, Telgrafhane yayınları, 2. Baskı, 2019

Şehsuvaroğlu Haluk, *Boğaziçi'ne Dair,* Turing, İstanbul. 1986

Sükan Bige, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yabancı Sermaye Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, 2014, s.195-222

Quataert Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T. Güney (çev.). *İletişim Yayınları*, İstanbul 2011

Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası,* İmge Yayınevi, Ankara, 1993

Tataç Ziya, "Olaylara Bakış, Gümrük ve Tekel Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, Sayı: 32, Yıl: 4, Şubat,1946. s. 91-94

Track R. Roger; *The United States' Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939,* The University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.

Toprak Zafer, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İktisadi Düşünce," *Tanzimatt'an Cumhuriyet'e, Türkiye Ansiklopedisi,* C.3, İstanbul 1985, s. 638

Toprak Zafer*, İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908,* 10. Basım, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2009

Toprak Zafer, *Milli İktisat - Milli Burjuva*, İstanbul 1995

Türken, Serhat, "İsveç İşletme Tarihinde Tartışmalı Bir Portre: Bir Bilimsel Biyografi Denemesi, Ivar Kreuger", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi,* 11(2), s. 1-14

Time, Business: "Kreuger Tangibles," Monday, June 13, 1932, Erişim Tarihi: 15 Mart 2023. https://content.time.com/time/subscriber/ article/ 0,33009, 74382200.html

Tezel Yahya. S, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, (1923-1950)* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, Çankaya, Ankara, Ekim 2002

Tekeli İlhan, İlkin Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası,* Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayınları, Ankara.1981

Tekin Fazıl, *Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli,* İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974

Technavio, Matches Market by Type and Geography- Forecast and Analysis- 2022-2026, https://www.technavio.com/report/matches-market-analysis, Erişim 21.02.2024

Tokgöz Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999),* 5. B, İmaj Yayınevi, Ankara, 1999

Türk Şerife, "Büyükdere Nektar Fabrikası Restorasyon Projesi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mayıs 2004

Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul. 4 Haziran 1993

Wisniak, Jamie "MatchesThe Manufacture of Fire", Indian Journal of Chemical Technology Vol. 12, May 2005, s. 379.

Varlı Arzu, "Milli İktisat'tan Devletçiliğe", *Öneri Dergisi,* Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, C.10. S. 37, 2012, s. 167-174

Yenal Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi,* Homer Kitabevi, İstanbul, 2003

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 1996. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/ uploads/ 2022/ 08/Kimya-Sanayii-Ozel-Ihtisas-Komisyonu-Kibrit-Alt-Komisyonu-Raporu.pdf. (Erişim tarihi: 10 Ekim 2023)

Yurtoğlu Nadir, Mustafa Eğilmez, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye'de Kibrit İnhisarı, (1923-950)". *1.Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi,* Kastamonu Üniversitesi, Şubat, 2021, s. 1069-1077

EK

Ek 1: 1898, Küçükçekmece'de Bulunan Kibrit Fabrikasında Çalışan Kadın İşçiler Kutulara Kibrit dolduruyor

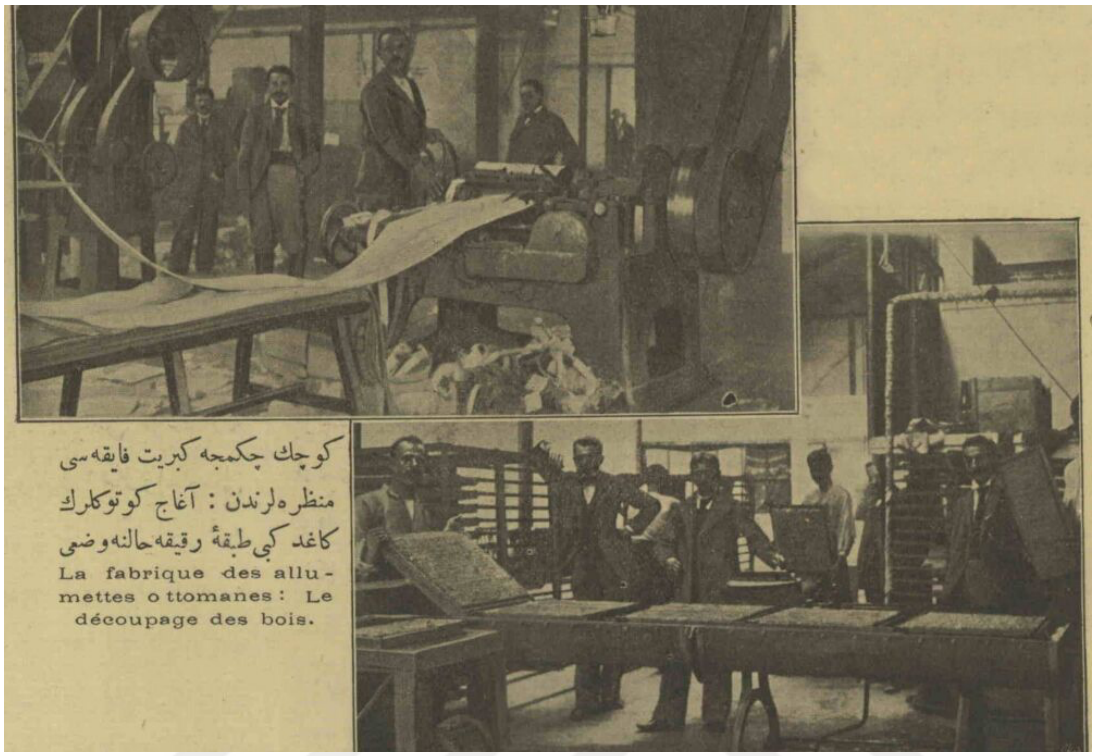
خصوصی فوطوغرافیزدن

[کوچك چکمجه عثمانلی کبریت فابریقه‌سی منظره‌لرندن : قوطولره کبریت دولدیرلمسی]

La fabrique des allumettes Ottomanes : L'emboitage des allumettes.

Kaynak: Servet-i Fünun No: 393, 14.09.1898, s. 36

Ek 2: Küçükçekmece Kibrit Fabrikası'nda Ağaç Kütüklerinin Tabakalar Halinde Kesilmesi ve Kibritlerin Çenberlere Yerleştirilerek Eczalanması İşlemi

Kaynak: Servet-i Fünun No: 393, 14.09.1898, s. 37

Ek 3: Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası

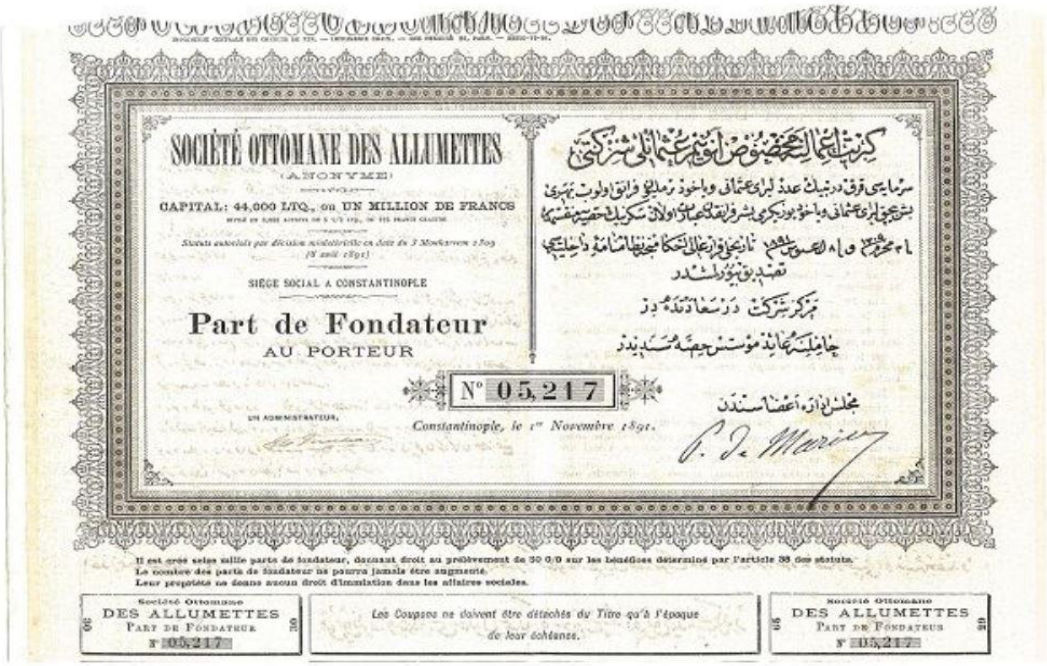
Kaynak: Servet-i Fünun no.393 (14.09.1897), s. 38

Ek 4: Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası'nda Üretilen Kibritler (Osmanlı Kibritleri)

Kaynak: (Aslıhan Yazan Kolksiyonu)

Ek 5: Osmanlı Kibritleri Anonim Şirketi Hisse Senedi

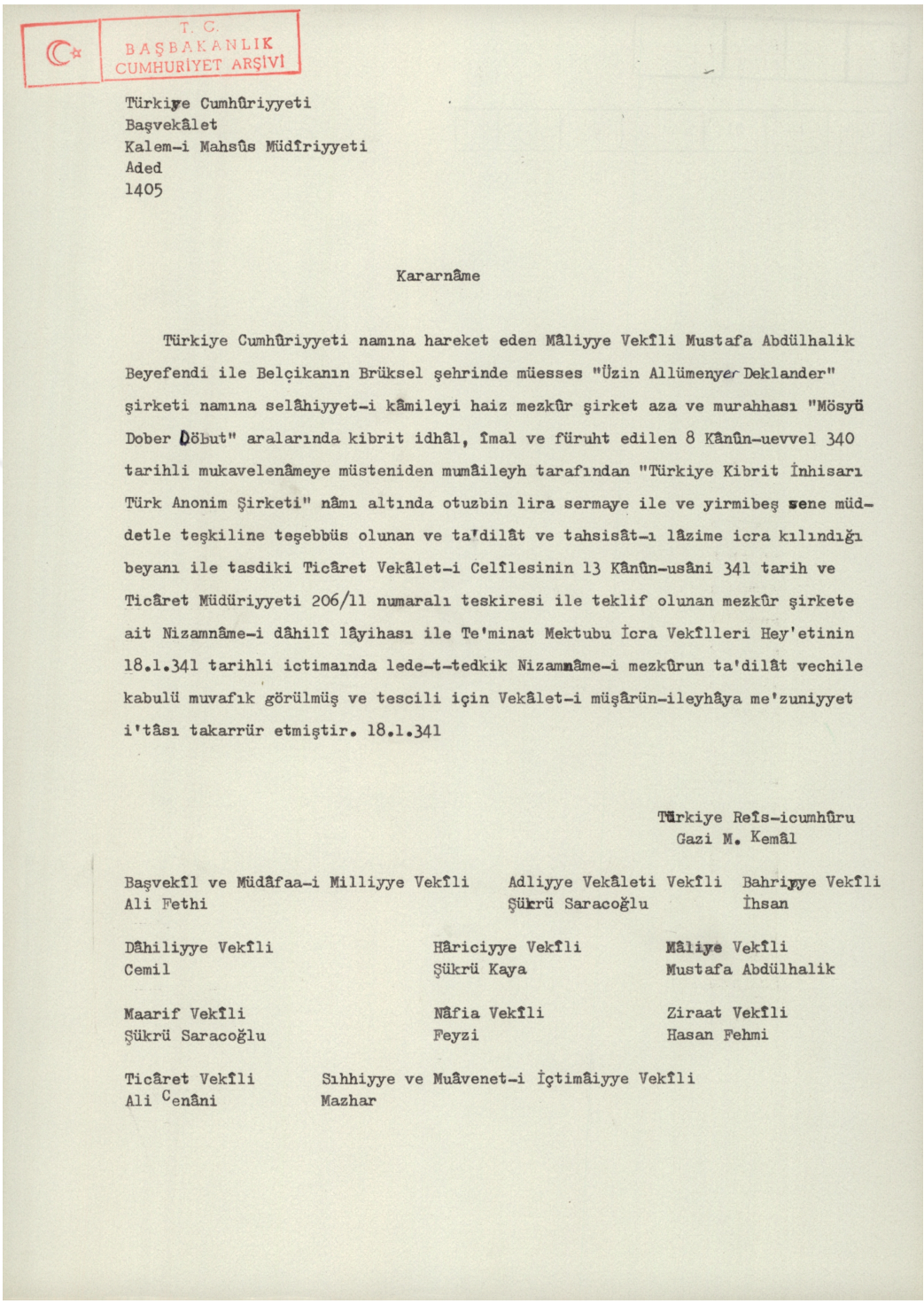
Kaynak: https://www.janusmezat.com/en/product/7965918/kibrit-imaline-mahsus-osmanli-anonim-sirketi-1891-tarihli-bir-aksiyon-hisse-sen

Ek 6: Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'ye Ait Kibrit Tahvili

Kaynak: https://www.bitmezat.com/muzayede/7240/hisse-senedi-muzayedesi/sayfa/2

Ek 7: Türkiye Kibrit İnhisarı T.A. Ş'nin Kuruluşu Kararname

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Türkiye Cumhûriyyeti
Başvekâlet
Kalem-i Mahsûs Müdîriyyeti
Aded
1405

Kararnâme

Türkiye Cumhûriyyeti namına hareket eden Mâliyye Vekîli Mustafa Abdülhalik Beyefendi ile Belçikanın Brüksel şehrinde müesses "Üzin Allümenyer Deklander" şirketi namına selâhiyyet-i kâmileyi haiz mezkûr şirket aza ve murahhası "Mösyö Dober Döbut" aralarında kibrit idhâl, îmal ve füruht edilen 8 Kânûn-uevvel 340 tarihli mukavelenâmeye müsteniden mumâileyh tarafından "Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi" nâmı altında otuzbin lira sermaye ile ve yirmibeş sene müddetle teşkiline teşebbüs olunan ve ta'dilât ve tahsisât-ı lâzime icra kılındığı beyanı ile tasdiki Ticâret Vekâlet-i Celîlesinin 13 Kânûn-usânî 341 tarih ve Ticâret Müdüriyyeti 206/11 numaralı teskiresi ile teklif olunan mezkûr şirkete ait Nizamnâme-i dâhilî lâyihası ile Te'minat Mektubu İcra Vekîlleri Hey'etinin 18.1.341 tarihli ictimaında lede-t-tedkik Nizamnâme-i mezkûrun ta'dilât vechile kabulü muvafık görülmüş ve tescili için Vekâlet-i müşârün-ileyhâya me'zuniyyet i'tâsı takarrür etmiştir. 18.1.341

Türkiye Reîs-icumhûru
Gazi M. Kemâl

Başvekîl ve Müdâfaa-i Milliyye Vekîli
Ali Fethi

Adliyye Vekâleti Vekîli
Şükrü Saracoğlu

Bahriyye Vekîli
İhsan

Dâhiliyye Vekîli
Cemil

Hâriciyye Vekîli
Şükrü Kaya

Mâliye Vekîli
Mustafa Abdülhalik

Maarif Vekîli
Şükrü Saracoğlu

Nâfia Vekîli
Feyzi

Ziraat Vekîli
Hasan Fehmi

Ticâret Vekîli
Ali Cenâni

Sıhhiyye ve Muâvenet-i İçtimâiyye Vekîli
Mazhar

Kaynak: *BCA* 30-18-1-1 / 12 - 69 - 15

Ek 8: Sinop Kibrit Fabrikası İnşaatında Çalışan İşçiler

Kaynak: (D Vandavinne Arşivi)

Ek 9: Sinop Kibrit Fabrikası İnşaatından Görüntüler

Kaynak: (D Vandavinne Arşivi)

Ek 10: Sinop Kibrit Fabrikasının İnşaatı Sonrası Fabrika Binasının Görünümü

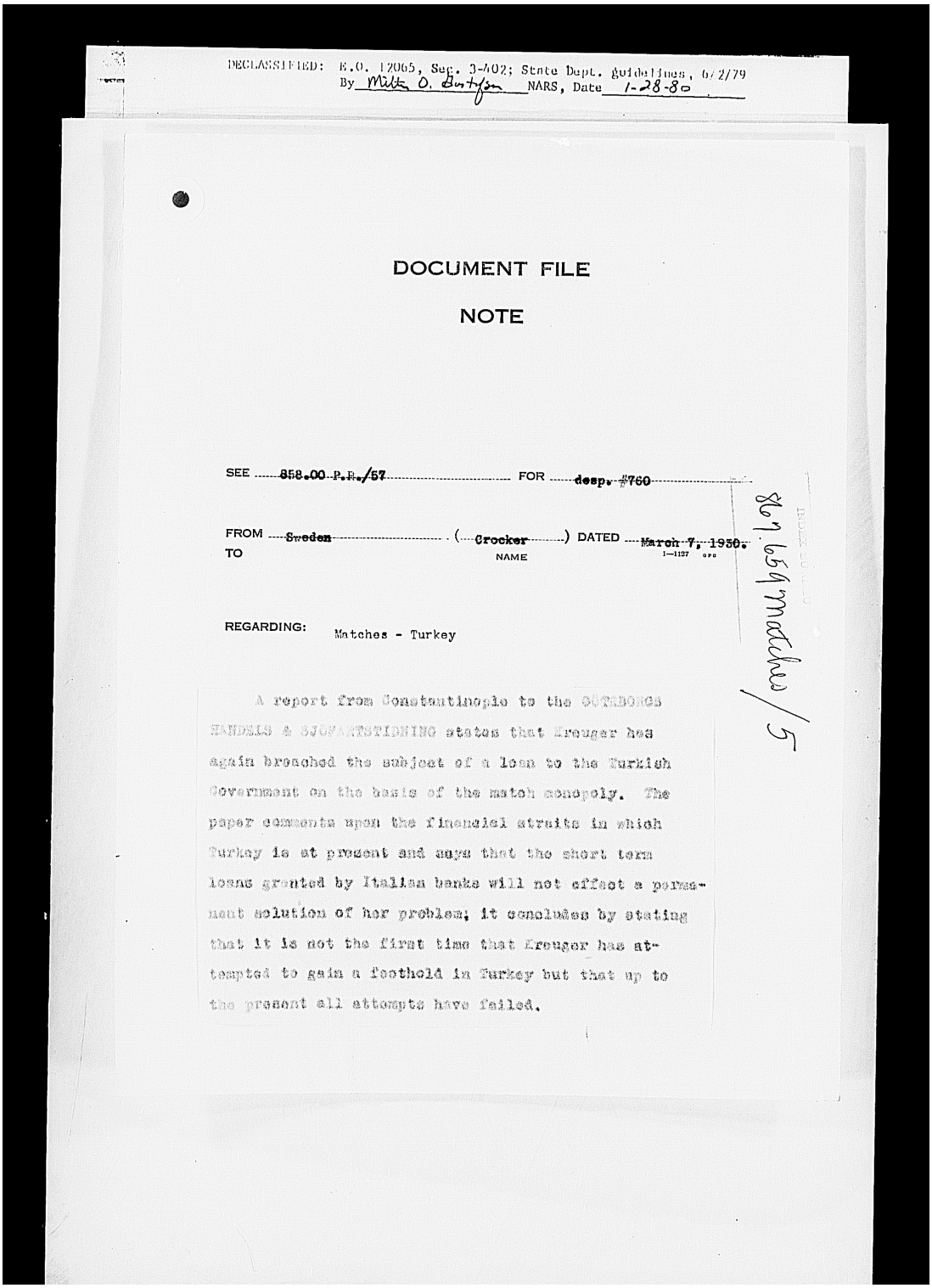
Kaynak: (Z.Z Özcanoğlu Arşivi)

Ek 11: Sinop Kibrit Fabrikası için Tasarlanan Kibrit Kutu Etiketi

Kaynak: http: // 100sene100nesne.com/kibrit/

Ek 12: Ivar Kreuger'in Kibrit İnhisarı Karşılığında Kredi Teklifi ile İlgili Telgraf

DECLASSIFIED: E.O. 12065, Sec. 3-402; State Dept. guidelines, 6/2/79
By Milt O. Gustafson NARS, Date 1-28-80

DOCUMENT FILE

NOTE

SEE ~~858.00 P.R./57~~ FOR ~~desp. #760~~

FROM ~~Sweden~~ (~~Crocker~~) DATED ~~March 7, 1950.~~
TO
NAME

REGARDING: Matches - Turkey

A report from Constantinople to the SVENSKA HANDELS & SJÖFARTSTIDNING states that Kreuger has again broached the subject of a loan to the Turkish Government on the basis of the match monopoly. The paper comments upon the financial straits in which Turkey is at present and says that the short term loans granted by Italian banks will not effect a permanent solution of her problem; it concludes by stating that it is not the first time that Kreuger has attempted to gain a foothold in Turkey but that up to the present all attempts have failed.

869.659 Matches /5

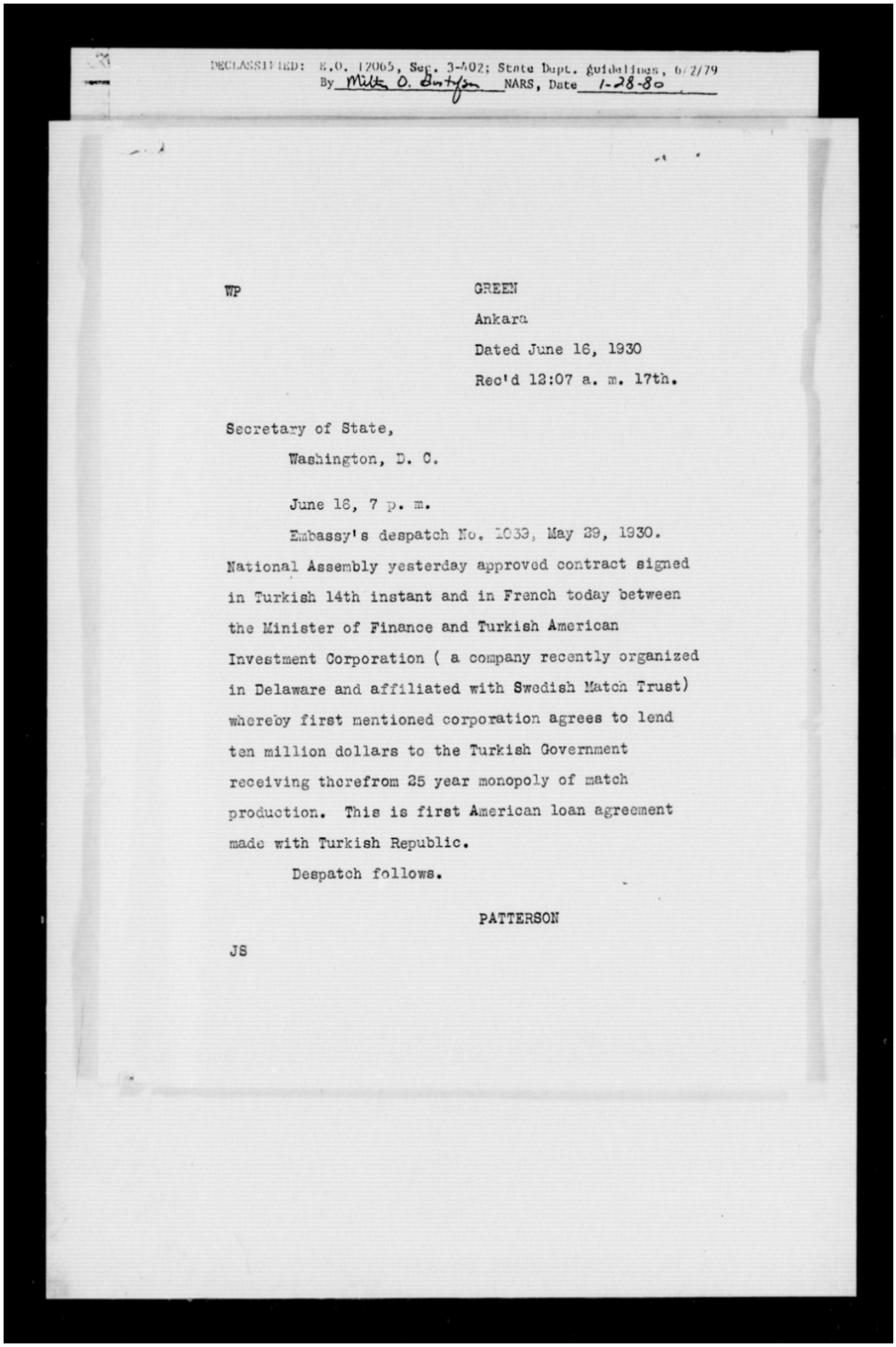
Kaynak: US NARA, M-1224-18, 869.659 Matches /5

Ek 13: The American Turkish Investment Corporation sahibi Ivar Kreuger

Kaynak: http://www.britanicca.com/money/Ivar-Kreuger

Ek 14: The American Turkish Investment Corporation'un 10 milyon Dolar Kredi Verilmesi Hakkında Washington Genel Sekreteri M. Patterson'un Gönderdiği Telegram

DECLASSIFIED: E.O. 12065, Sec. 3-402; State Dept. guidelines, 6/2/79
By Milt O. Gustafson NARS, Date 1-28-80

WP

GREEN
Ankara
Dated June 16, 1930
Rec'd 13:07 a. m. 17th.

Secretary of State,
Washington, D. C.

June 16, 7 p. m.

Embassy's despatch No. 1033, May 29, 1930.

National Assembly yesterday approved contract signed in Turkish 14th instant and in French today between the Minister of Finance and Turkish American Investment Corporation (a company recently organized in Delaware and affiliated with Swedish Match Trust) whereby first mentioned corporation agrees to lend ten million dollars to the Turkish Government receiving therefrom 25 year monopoly of match production. This is first American loan agreement made with Turkish Republic.

Despatch follows.

PATTERSON

JS

Kaynak: US-NARA, M-14 867.51-Turkish American Corp./1 Dosya No: 1235, 16 Haziran 1930

Ek 15: 10 milyon Dolarlık Kredi Karşılığında The American Turkish Investment Corporation'a Kibrit İnhisarı'nın Devri Anlaşma Metni

Kibrit ve çakmak inhisarı işletmesinin devrine ve on milyon dolarlık istikraz aktine dair kanun

(Resmî Gazete ile neşir ve ilânı : 30/VI/1930 - Sayı : 1533)

№ 1722

BİRİNCİ MADDE — Kibrit inhisarı işletmesinin merbut 1 haziran 1930 tarihli mukavelename mucibince Amerika Müttehit Hükûmetlerine tabi Delâver Hükûmeti kanunlarına tevfikan müteşekkil ve mevcut (Di Ameriken Türkiş İnvestment Korpreşön) şirketine devrine ve bu şirketten mezkûr mukavelenamedeki şartlarla on milyon dolarlık bir istikraz aktine mezuniyet verilmiştir.

İKİNCİ MADDE — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanunun hükümlerini icraya Maliye vekili memurdur.

21 haziran 1930

MUKAVELENAME

Ankara: 14/VI/1930

Âtide (Hükûmet) tabirile yadedilen ve Maliye Vekili Saracoğlu Şükrü Beyefendi tarafından temsil olunan Türkiye Cümhuriyeti Hükûmeti bir taraftan,

ve

Amerika Müttehit Hükûmetlerine tabi Delaver Hükûmeti kanunlarına tevfikan alelûsul müteşekkil ve mevcut bir şirket olup âtide (Şirket) tabirile yadedilen (Di Ameriken Türkiş investment korporeşön) namına Newyorklu Mister Ernest A. Hofman diğer taraftan,

Berveçhi âti akti mukavele etmişlerdir:

Madde — 1

Türkiye Cümhuriyeti arazisi dahilinde kısmen veya tamamen işlenmiş kibrit ve zurufu ile alev, kıvılcım ve hararet çıkararak herhangi bir maddeyi tutuşturmak için kullanılan müştail maddeli veya fitilli her nevi çakmakların ve sun'i çakmak taşlarının işletilmesi, yani bunların imali, ithali, ihracı ve satılması hakları münhasıran Hükûmetçe 1 temmuz 1930 tarihinden itibaren 25 sene müddetle Şirkete verilmiştir. Kav veya fitille kullanılan makanizmasız adî çakmaklar inhisara dahil değildir.

Şirket memleketin istihlâkine kâfi kibrit imal edebilecek cesamette İstanbul Vilâyeti dahilinde bir kibrit fabrikası inşasını taahhüt eder. Bu fabrika, işbu mukavelenin Türkiye Büyük Millet Meclisince tasdiki tarihinden itibaren iki sene zarfında tam faaliyete geçecektir. Şirket fabrikanın faaliyete mübaşereti zamanında memlekette dokuz aylık istihlâke kâfi bir stok kalacak miktarda kibriti gümrük resminden ve diğer mükellefiyattan muaf olarak ithal etmek, hakkını haizdir.

Şurası mukarrerdir ki, Türkiyede fabrikanın ikmalinden sonra dahi Şirket esbabı mübire hududunda mamul kibrit ithali inhisar hakkını haiz olacak ve işbu ithalât her türlü rüsum ve tekâlif ten ve oktruvadan muaf olacaktır.

Kaynak:https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc008/kanuntbmmc008/kanuntbmmc00801722.pdf

Ek 16: Meclis'te Kibrit İnhisarı Kanun Kabul Edildi 16 Haziran 1930

13üncü yıl • sayı 4466
Pazartesi
16
6ıncı ay Haziran 1930

VAKIT

VAKIT ın küçük ilânları
Her gün neşrolunur
1 Defalık kuruş 30 ihtiyaç kalmayıncaya 100
2 " " 50 kadar (azami 10
3 " " 65 defa) ilân edilmek
4 " " 75 üzere maktu
Abonelerimizin her üç aylığa çin bir defası meccanen.
4 satırı geçen ilânların fazla satırı için 5er kuruş zammolunur

Mecliste kibrit inhisarı kanunu kabul edildi

Türkiye - Lehistan münasebatı

Ticaret muahedesinin müzakeresi niçin tehir edildi?

Sefir "itilâfname her halde imzalanacaktır, buna eminim!„ diyor

Leh sefiri M. Osovski

Lehistanın Türkiye sefiri M. Osovski dün Ankaradan şehrimize gelmiştir.

Sefir cenapları kendisi ile konuşan bir muharririmize şu beyanatta bulunmuştur:

— İstanbula istirahat etmek için geldim.

Yeni imzalanan Türk - Yunan itilâfnamesi dolayısile Ankarada umumi bir memnuniyet vardır.

Türkiye Lehistan münasebatı esasen uzun senelerdenberi çok samimane ve dostanedir.

Yeni hazırlanan Türkiye - Lehistan ticaret muahedesinin hemen bütün noktaları her iki hükûmetçe kabul edilmiştir. Yalnız gümrük tarifesi meselesi henüz halledilmemiş ve müzakeresi son bahara tehir olunmuştur.

Maamafih dostlukları uzun bir maziye malik olan bu iki millet ve memleket arasında ihtilâflı bir meselenin uzun müddet yaşayamıyacağı kolaylıkla tahmin edilebilir. İtilâfname her halde inzalanacaktır. Buna eminim.

Bir hayır sahibi

10000 lira sarfederek Anadolu fenerine su getirdi

Yirmi, yirmi beş seneden beri bozulan su yolları sebebile Anadolu Feneri ahalisi suzus kalmışlar ve köyün yanından geçen dere suyunun içmeğe mecbur olmuşlardı. Hususile yazın derenin durgun suyu halkın sıhhatini ihlâl ettiği için köylüler hastalıktan kurtulmıyorlardı. Ahiren Sariyerli Atâ Bey zade dalyancı Ahmet Bey namında hayır sahibi bir zat Fenere altı kilometre mesafedeki membaın nefis suyunu 10000 liradan fazla bir para sarf ile demir borularla köyün en yüksek noktasına kadar getirerek köyü de köylüleri de ihya etmiştir. Ahiren Fener camiinde mevlûdü nebevî tilâvetini müteakip kurban kesilerek Cümhuriyet halk fırkası İstanbul vilâyeti mutemedi Hüsamettin paşa tarafından çeşmenin resmi küşadı icra edilmiştir. Hayata ve sıhhate tesiri itibarile kıymeti pek büyük olan bu hayrından dolayı o civar ahalisi Ahmet Beye teşekkürlerini gazetemiz vasıtasile bildirmektedir.

Yolun inşasına suyun nakil ve isalesine suyolcu Aksaraylı Arap Mehmet pehlivan efendi nezaret etmiştir.

M. meclisinde

Ankara, 15 (Vakıt) — Millet meclisinde bugün gümrük kanunun 12 ve muaddel 110 ıncı maedelerini tadil eden bir kanun lâyihası ve kibrit inhisarının Amerikan grubuna ihalesi kanunu kabul edilmiştir.

Gazi Hz.

Dün gece yarısına doğru Yalovadan avdet buyurdular

Gazi Hz. evvelki gece saat ikide Dolmabahçe rıhtımından hareketle Adalar etrafında bir mehtap gezitisinden sonra Yalovayı teşrif ve dün gece yarısına doğru avdet buyurmuşlardır.

C. Guro kıral Karolle görüştü

Bükreş, 15 (A.A.)— Kıral ikinci Karol Fransa orta elçisi ile Jeneral Guro'yu kabul etmiştir.

1930 Daktilo şampiyonu

Hem şeref kazanmak, hem de kıymettar bir hediye almak isterseniz müsabakamıza kaydolunuuz.

Müsabakamıza iştirak edenlerden Refia H.

Kibrit inhisarı

Kanunu mecliste 210 reyle kabul edildi

şirket hükûmete 2 ay zarfında 10 milyon doları tesviye etmiş olacaktır

Ankara, 15 (A.A) — Maliye vekili Mecliste kibrit inhisarı hakkında demiştir ki:

— Mevcut kibrit istokları şirkete satılacaktır. Şirket hükûmete beheri 875 bin liradan ibaret altışar aylık iki taksitle senevî maktuen 750 bin lira verecektir. Bundan başka şirket altı ayda hükûmete 25 bin liradan 10 sene maktuen 50 bin lira daha verecektir. Bu suretle şirket hükûmete senevî 1,800,000 lira verecektir. Ayrıca senevî 25 bin sandıktan faz a istihlâk vuku bulursa her sandık için şirket hükûmete 30 lira verecektir. Şirket bir sene içinde İstanbul vilâyeti dahilinde bir kibrit fabrikası vücuda getirecek iki sene zarfında bu fabrika işler bir hale getirilmiş olacaktır.

Şiket, hükûmetten kibrit imaline mahsus çopleri ve muktezi odunu haricten getirmek müsadesini almıştır. Kibrit satış fiyatları her kutu için 100 paradır. memlekette dolar piyasası ve amele yevmiyesi bu fiyat üzerinde müessir olacaktır.Ancak bu fark 10 parayı geçemez.

Şirket, hiç bir komisyon, masraf, ve saire tanımamak üzere senevî % 6,5 faiz, 25 senede itfa edilmek üzere 10 milyon Amerikan doları ikraz etmektedir.

Şirket, mukavelenamenin meclisçe tasdikini müteakkip yarım milyon dolar, tasdikinden iki ay sonra 9,5 milyon dolar tesviye edecektir.

Hükûmetle şirket arasında çıkacak fenni ve idari ihtilâflar Türk adliyesince ve istikraza ait ahkâmda tahaddüs edecek ihtilâfları hakem tarikile halledilecektir.„

Badehu bu hususiaki kanunun müzakeresine geçilmiş ve 210 reyle kabul olunmuştur.

Sporcularımız

6-1 ve 1-0 mağlûp oldular

Dün gece sabah doğru Viyanada bulunan spor muhabirimizden aldığımız telgrafı berveçhiati dercediyoruz. Bu telgraftan da anlaşıldığına göre bu defa da sporcularımız maalesef mağlûp olmuşlardır.

Viyana, 15 (Vakıt) — Vienerspora 6 - 1 ve Hokeaya 1 - 0 mağlubuz.

İş Bankası

Beyoğlu şubesi bugün açılıyor

İş bankasının Beyoğlu şubesi bugün saat 11 de parlak merasimle açılacaktır. Bu merasimde Riyaseticümhur başkâtibi Tevfik, seryaver Rüsuhi, İstanbuldaki bütün meb'uslar Şükrü Naili Paşa vali vekili Muhiddin B. ve bir çok zevat hazır bulunacaklardır. Bu şubenin müdürlüğüne Ali Hüseyin B. tayin edilmiştir.

Polisten şikâyet ediyor

Dr. Nizamettin B. Taksim merkezi hakkında hükûmet makamlarına bir ihbarname veriyor

Neclâ Hanımın yaralanması meselesi

Doktor Nizamettin bey namında bir zatın nişanlısı Neclâ hanımı cerhettiği zabıta raporlarından alınarak yazılmıştı. Dr. Nizamettin B. matbaamıza gelerek bu mesele etrafında izahat verdi. Bu zat, birer suretini de Başvekâlete, Adliye ve Dahiliye Vekâletlerine ve İstanbul müddei umumiliğine gönderdiğini söylediği ve idarehanemize bıraktığı izahnamesine "Taksim merkezinin iç yüzü„ serlevhasını koymuş. Kendisinin Taksimde oturduğunu o civardaki bir kumarhanenin seddini istediği, sükûtla karşılaşınca o zamanki polis müdürü Şerif beye müracaat ettiği için Taksim merkez memuru İsmail beyin kendisine karşı husumet gösterdiğini söylüyor. Bu zatın ifadesine nazaran kendisi Taksim polis merkezinde dövülmüştür.

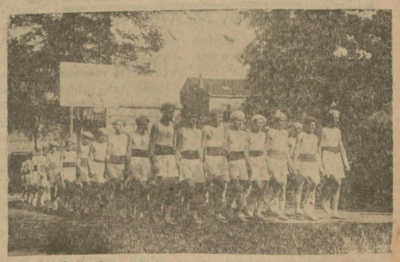
Neclâ H.

Bu dayak hadisesi müddei umumilikçe takip olunmaktadır; fakat müddei umumiliğin bu hususiaki tezkeresine ve tekidine 13 mayıstanberi polis müdürlüğü ikinci şubesi henüz cevap vermemiştir.

Dr. Nizamettin Bey, Taksim polis merkezi memurlarının kendisini evine girmekten men'e de kalkıtıklarını, müddei umumiliğin müdahalesi üstüne evine girebildiğini söylüyor. Nihayet bu Neclâ Hanım meselesinin de müretteb olduğu iddiasındadır.

"Neclâ Hanım nişanlım değildir, bir müddet benimle beraber bulunmuştur, kendisini tamamen da gariptir, kendisi gelip beni buldu, bana iltica etti, himaye istedi!„ diyor. Dr. Nizamettin Beyin ifadesine nazaran Neclâ Hanımın yaralandığı akşam Nizamettin Bey, Neclâ Hanım ve Nizamettin Beyin bazı arkadaşları çiftlik parkına gitmişler, orada fazlaca içmişler, Nizamettin Beyle Neclâ Hanım Taksimdeki eve dönmüşler, Nizamettin Bey kendisini bilmez bir halde yatıp uyumuş, sabahleyin kalkınca Neclâ Hanımın kolunda çürük görmüş, sorduğu zaman gece merdiveni çıkarken sarhoşlukla düştüğü, dizinden, kolundan ve arkasından zedelendiği cevabını almış. Taksim po-

Kollej Sen jandark müsameresi

Feriköy kollej Sen jandark erkek mektebi, dün senelik spor müsameresini verdi. Mektep her sene imtihanlardan sonra talebe velilerine verdiği bu müsamereler büyük bir alâka ile karşılanır. Bu senede bu alâka kuvvetini kaybetmedi. Saat üç buçukta mektebin büyük bahçesinde toplanan davetlilerden mühim bir kısmı ayakta duruyordu. Mektebin eski talebesile yenileri yirmi dörde yakın spor eğlenceleri yapmışlar, alkışlarla karşılanmışlardır. Bütün bu tezahürlere Şükrü Naili Pş.nın yaveri binbaşı Hüsnü Beyin riyasetindeki jüri heyeti numara vermiş ve kazananlara muhtelif madalyalar verilmiştir. Müsamerede hazır bulunanlara mektep idaresi bira, limonata v. s. ikram etmiştir. Saat yedi buçuğa kadar devam eden bu eğlenceden seyredenler, memnuniyetle ayrılmışlardır. Resmimiz bu spor eğlencelerinden birini göstermektedir.

Kaynak: Vakit Gazetesi Nüshası, 16 Haziran 1930

Ek 17: Basında yayınlanan Yeni Kibrit Fiyatları

Sayın Halka ilân

1 Temmuz 1935 ten başlayarak

Yeni Kibrit Fiatları

Büyük kutu: 50 Para

Küçük kutu: 40 Para

1 — Şimdi 60 paraya satılmakta olan büyük kutu kibritlerin 1 Temmuzdan itibaren 50 paraya, küçük kutu kibritlerin de 40 paraya satılacağını bildirir ve fazla isteyen satıcıların Sosyetemize ve acentalarımıza haber verilmesini dileriz.

2 — Acentalarımız, satıcıların ellerindeki kibritleri 29 Haziran tarihine kadar geri alacaklarından, sayın halkın kibritsiz kalmamaları için bir kaç günlük gereklerini şimdiden almaları rica olunur.

Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı

◆ ◆ ◆

Kibrit Satıcılarına ilân

1 — 1 Temmuz 1935 ten başlayarak halka büyük kutu kibritleri 50 paraya küçük kutuları 40 paraya satacaksınız.

2 — Elinizde bulunabilecek kibritlerden zarar görmemeniz için bunları 29 Haziran Cumartesi öğle vaktine kadar acentalarımıza geri vermeniz gerektir. Bu tarihten sonra hiç bir talep ve iddianın kabul edilemiyeceğini şimdiden bildiririz.

Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı

Kaynak: Zafer Gazetesi, 27 Haziran 1

Ek 18: 1946 Yılından Sonra Üretilen Tekel Kibritleri

Kaynak: https://100sene100nesne.com/kibrit/

Ek 19: Kibrit İnhisarının Kaldırılmasından Sonra Türkay Kibrit Sanayii A.Ş ve Malazlar Kibrit Sanayii A.Ş'nin Ürettiği Kibritler

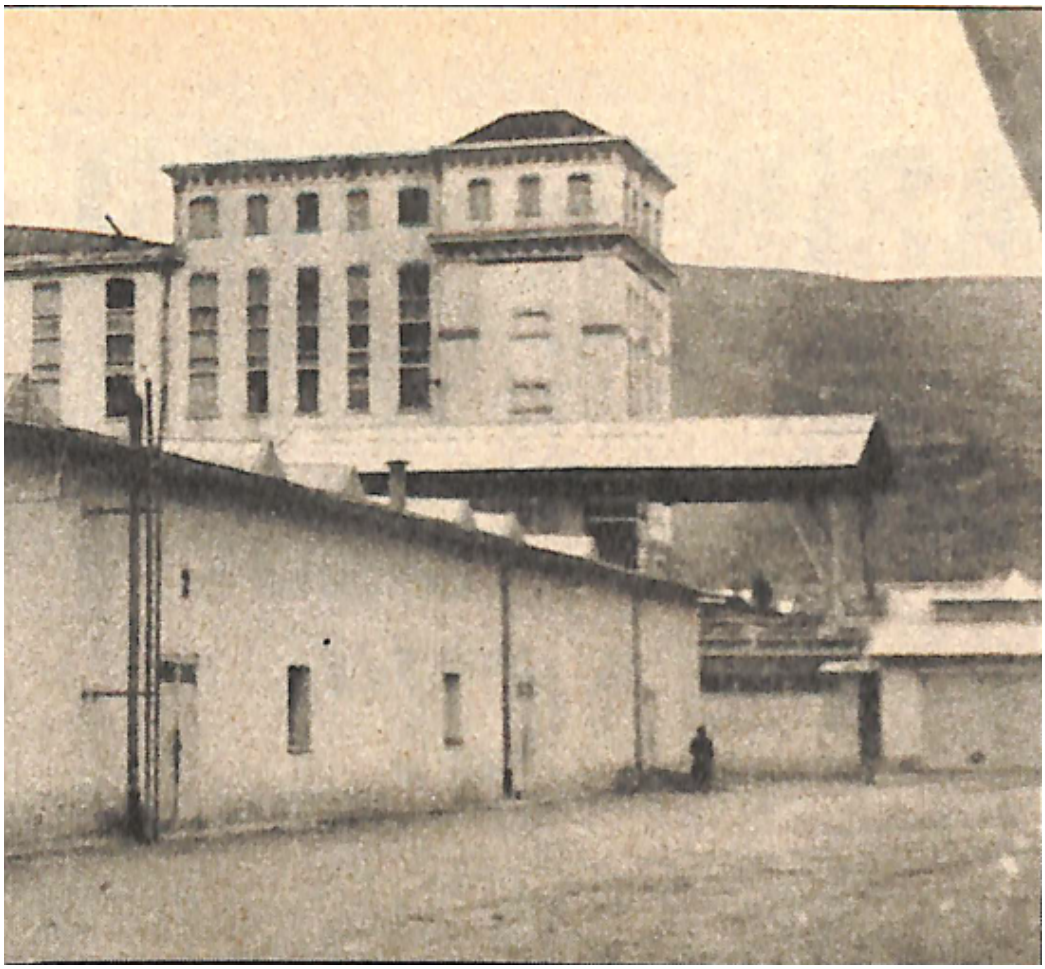
Kaynak: https://100sene100nesne.com/wp-content/uploads/2022/12/Gorsel-00_Kibrit-Alternatif_manifold-melis-kibrit-kutulari-1200x912.jpg

Ek 20: Gümüş Kibritlik ve İnhisar Kibritleri

Kaynak: https://www.bayrakmuzayede.com/gumus-kibritlik-ve-inhisar-kibrit-kutusu

Ek 21: Büyükdere Kibrit Fabrikası

Kaynak: https://www.sariyertimes.com/genel/sariyer-sayfiye-yeri-mi/

Ek 22: Büyükdere Kibrit Fabrikası, Kibritlerin Kutulara Dolum İşlemi

Kaynak: https://www.sariyertimes.com/genel/sariyer-sayfiye-yeri-mi/

Ek 23: Türkiye Cumhuriyeti İnhisarlar İdaresi Büyükdere Kibrit Fabrikası'nda Üretilen İnhisar Kibrit Etiketi

Kaynak: Tamay Baykal Koleksiyonu

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Ebru USTA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Usta, E., **"Türkiye'de Kibrit İnhisarı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlar (1924- 1946"),** Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 9/1 (Mart 2024): 771-797.	